

विपद्

उत्थानशील नेपाल

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको प्रकाशन

अङ्क १, वैशाख - असार २०८०

बढ्दो क्षति न्यूनीकरण
प्रतिबद्ध प्राधिकरण

विपद् उत्थानशील नेपाल

वर्ष-१, अंक-१, वैशाख-असार, २०८०

प्रकाशक

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण

सिंहदरबार, काठमाडौं । फोन नं. ०१-४२१११९५

इमेल : info@bipad.gov.np, ndrma@gmail.com

वेबसाइट : www.bipad.gov.np

सल्लाहकार

अनिल पोखरेल

रुद्रसिंह तामाङ

सम्पादन समूह

ध्रुव बहादुर खड्का

दीपक सापकोटा

शान्ति महत

लेआउट/छपाइ

अल मिडिया सोलुसन प्रा.लि.

बागबजार, काठमाडौं, ०१-५२५३९६४

प्रकाशन प्रति : १५००

ISSN No. 3021-9124 (Print), 3021-9132 (Online)

चिह्नबारे

यस पत्रिकाको शीर्षकसँग राखिएको चिह्नले उत्थानशीलता (Resilience) लाई जनाउँछ । यो प्रकाशनमार्फत् हुने मन्थनले विपद् र जलवायुजन्य जोखिमबाट उत्थानशीलता निर्माणमा सहयोग पुग्ने अपेक्षासहित विश्वव्यापी रूपमा प्रयोग हुने चिह्न प्रयोग गरेका हौं ।

© राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण

यो प्रकाशन खुल्ला स्रोत हो । यसमा समावेश लेख तथा जानकारी उचित रूपमा उद्धृत गरेर पुनः प्रकाशन गर्न कुनै बाधा छैन । यहाँ समावेश गरिएका लेखमा व्यक्त विचार, धारणा तथा निष्कर्ष सम्बन्धित व्यक्तिका निजी हुन् । यसमा राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको सहमति हुनै पर्छ भन्ने छैन ।

नारायणकाजी श्रेष्ठ
उपप्रधानमन्त्री एवम् गृहमन्त्री

जोखिमको सूचना प्रत्येक समुदाय र व्यक्तिसम्म पुग्ने संयन्त्रलाई थप प्रभावकारी बनाऔँ

पृष्ठ
३

नेपालमा विपद् जोखिम सुशासनका प्रयास

डा. गंगालाल तुलाधर

पृष्ठ
१२

जलवायुजन्य क्षति र नोक्सानी

क्षतिपूर्ति कसरी ?

अनिल पोखरेल

पृष्ठ
६

यसभित्र

प्रकाशकीय

- उत्थानशील नेपालका लागि सार्थक मन्थन २
- प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापनमा प्राधिकरणको भूमिका, जिम्मेवारी र वर्तमान अवस्था
- रुद्रसिंह तामाङ १८
- नोक्सानी तथा क्षति कोषमार्फत् नेपालले फाइदा पाउन सक्छ
- डा. माधवबहादुर कार्की २५
- विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा लैंगिक, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरण
- अनिता निरौला २९
- विपद् जोखिमबारेको बुझाइ र नेपालको अवस्था
- डा. डिजन भट्टराई ३२
- पूर्वतयारीले जोखिम न्यूनीकरणमा सघाउ पुऱ्याउँदो रहेछ भन्ने अनुभव गर्‍यो
- अशोक कार्की ३६
- नेपालमा वन डढेलो प्रकोप हालको अवस्था र जोखिम न्यूनीकरणका पहल
- सुन्दर शर्मा/रीना चौधरी ३९
- विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको भूमिका
- राजेन्द्र शर्मा ४२

उत्थानशील नेपालका लागि सार्थक मन्थन

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले स्थापना कालदेखि नै सबै तह, वर्ग, क्षेत्र र समूहलाई समयबद्ध र स्थानसापेक्ष विपद् जोखिम सूचनाप्रणालीमार्फत सुसूचित गर्ने कार्यलाई महत्त्व दिँदै आएको छ। त्यसक्रममा प्रकाशन तथा प्रसारणका सबैखालका श्रव्यदृश्य, छापा तथा विद्युतीय माध्यमको उपयोग गरिएको छ। २४ घण्टाभित्र भएका विपद्का घटनाको तथ्याङ्कसहितको दैनिक बुलेटिन, महिनाभरि भए/गरेका क्रियाकलाप संलग्न मासिक बुलेटिन, साप्ताहिक टेलिभिजन कार्यक्रम, अद्यावधिक वेबसाइट, सामाजिक सञ्जालमार्फत् घटना तथा क्रियाकलापको यथाशीघ्र अद्यावधिक गर्ने कार्य नियमित रूपमा भइरहेका छन्। गीत, सङ्गीत, कला, साहित्य, रैथाने संस्कृति आदिका माध्यमबाट विपद् जोखिमका सन्देश प्रवाह गरिरहेका छन्। विपद् जोखिम न्यूनीकरण, विपद् व्यवस्थापन एवम् अझ बलियो पुनर्निर्माण (build back better) का लागि विपद् जोखिमको सूचनामा पहुँच तथा बुझाइमा अभिवृद्धि गर्दै नागरिकको आनीबानीमा परिवर्तन (behavioral change) ल्याउने उद्देश्यसाथ विपद् जोखिम सञ्चारको कार्य भइरहेको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणका दुई दर्जन बढी काम, कर्तव्य र अधिकारमध्ये विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, गराउने पनि एक हो। विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (सन् २०१८-२०३०)ले विपद् जोखिम पहिचान, जनचेतना वृद्धि र समुदायको निर्णय क्षमता अभिवृद्धिलाई प्राथमिकता दिएको छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण सेण्डाई फ्रेमवर्क (सन् २०१५-२०३०) ले विपद् जोखिमका नयाँ घटनालाई रोकथाम गर्न र विद्यमान जोखिमलाई कम गर्न जनचेतनालाई प्रवर्द्धन गर्ने गरी राष्ट्रिय रणनीतिको तर्जुमा एवम् कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ। सोहीअनुरूप राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले उक्त कार्यलाई प्राथमिकीकरण दिँदै आवश्यकताअनुरूप सूचना प्रणाली सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दै आएको छ।

विपद् जोखिमका समग्र विषयवस्तुमाथि सार्थक मन्थन गरी निष्कर्ष निकाल्न, तिनलाई सबै सरोकारवालासम्म सम्प्रेषण गर्न, कार्यक्षेत्रमा भएका कार्यको विस्तृत जानकारी तथा अनुभवलाई उजागर गर्न, नीतिगत तहमा भएका निर्णय तथा जानकारीको विस्तारमा सम्बन्धित सरोकारवालालाई अवगत गराउन तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भइरहेका अभ्यास

तथा अनुभवलाई अभिलेख गर्न प्रकाशनको आवश्यकता महसुस गरेर यो प्रयत्न गरिएको छ। यो प्रकाशनले विपद्बारे समग्र बुझाइमा अभिवृद्धि गर्न, समुदायको निर्णय क्षमता वृद्धि गर्न सहयोगी र उपयोगी हुनुका साथै समग्र रूपमा नेपाली सङ्घीयताका तीनै तहमा सबै वर्ग, क्षेत्र र समूहलाई समेट्ने गरी समावेशी जोखिम सूचना एवम् जानकारीमा आधारित निर्णयपद्धति बसाल्न तथा प्रोत्साहित गर्न मद्दत गर्नेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ।

ग्लोबल क्लाइमेट रिस्क इन्डेक्स, सन् २०२१ (Global Climate Risk Index, 2021) अनुसार जलवायुजन्य विपद्का घटनाबाट सन् २००० देखि सन् २०१९ सम्म सबैभन्दा बढी प्रभावित हुने १० वटा राष्ट्रभित्र नेपाल पनि परेको छ। वि.सं. २०७९ दसैँलगत्तै कर्णाली प्रदेशका चार जिल्लामा ६ अर्बभन्दा बढीको क्षति हुने गरी भएका बाढीपहिरोका घटना र वि.सं. २०७८ मा मेलम्ची बाढी र दसैँपछिको बेमौसमी वर्षाका कारण पश्चिम तराईमा धानबालीमा पुगेको ठूलो नोक्सानीले जोखिमको भयावह अवस्था दर्शाउँछ। वि.सं. २०७९ को हिउँदयाम असाध्यै सुख्खा भएबाट असामान्य अवस्थामा भन् भन् वृद्धि हुने खतरा देखिएको छ। यस्तो अवस्थामा विपद्बारे सार्थक मन्थन गर्ने, जोखिमका जानकारीसहितको निर्णयप्रक्रियालाई संस्थागत गर्नुपर्ने आवश्यकता टड्कारो बनि सकेको छ। यस्ता प्रकाशनले राष्ट्रसङ्घीय जलवायु सम्मेलन (कोप), अति कम विकसित राष्ट्रहरू (एलडिसी), 'ग्रुप-७७ प्लस चाइना' लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा नेपालको उपस्थिति तथा प्रस्तुतिलाई बलियो बनाउन पनि मद्दत गर्नेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ।

यो प्रकाशनलाई हामी प्राधिकरणको थप एक प्रकाशनमा मात्र सीमित नगरेर विपद् जोखिम, जलवायु परिवर्तन, उत्थानशील विकासदेखि उत्थानशील राष्ट्र निर्माणसम्मका विषयवस्तुबारे बहस गर्न सकिने फराकिलो मञ्च बनाउन चाहन्छौं। प्रकाशनका लागि आफ्ना लेख, शोधका निष्कर्ष, विचार, रिपोर्टलगायतका सामग्री उपलब्ध गराउनु हुने सम्पूर्णमा कृतज्ञतासहित हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छौं। यसका साथै हाम्रो यस प्रयासलाई आगामी दिनमा अझ सशक्त र क्रियाशील बनाउन तीनै तहका सरकारमा संलग्न नीतिनिर्माता, राजनीतिज्ञ, प्रशासक, विज्ञ तथा अध्येता, शोधार्थीबाट थप सक्रियता र योगदानको अपेक्षा गर्दछौं। अन्त्यमा, हामी सबैको सहयोग र सहकार्यले नेपाललाई उत्थानशील राष्ट्र बनाउने अभियानमा ठूलो टेवा पुग्नेछ भन्ने हाम्रो विश्वास छ।

तस्मिन् : रा.वि.जो.न्यू.व्य.प्रा.

जोखिमको सूचना प्रत्येक समुदाय र व्यक्तिसम्म पुग्ने संयन्त्रलाई थप प्रभावकारी बनाऔँ

नारायणकाजी श्रेष्ठ
उपप्रधानमन्त्री एवम् गृहमन्त्री

विपद्का चारवटै प्राथमिकता क्षेत्रमा सूचना प्रविधि, ड्रोनलगायतका उपकरण तथा अन्य नव प्रवर्तनमुखी प्रविधिको प्रयोगका साथसाथै समुदायको परम्परागत ज्ञानशीपमा आधारित मौलिक प्रविधिको प्रवर्द्धन गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ ।

गृह मन्त्रालयले ललितपुर महानगरपालिका र राजनीतिशास्त्र अध्ययन संघसँगको सहकार्यमा संयुक्त रूपमा आयोजना गरेको 'विपद् जोखिम व्यवस्थापन : नीतिगत व्यवस्थादेखि अभ्याससम्म' विषयक यस राष्ट्रिय कार्यशालाका सभापति एवं ललितपुर महानगरपालिकाका प्रमुखज्यू, सङ्घीय संसद्का माननीय सदस्यज्यू, नेपाल सरकारका सचिवज्यू, सुरक्षा निकायका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, प्रमुख राजनीतिक दलका नेताज्यू, राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणका कार्यकारी प्रमुख, स्थानीय तहका प्रमुख तथा पदाधिकारीज्यू, नेपालस्थित विभिन्न देशका महामहिम राजदूत तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकाय एवम् विकास साभेदार निकायका प्रमुख तथा प्रतिनिधिज्यू, नेपाल रेडक्रसलगायत मानवीय क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, विभिन्न विश्वविद्यालय एवं प्रतिष्ठानका प्रतिनिधिज्यू एवं विज्ञज्यू, पत्रकार साथी एवं कार्यक्रममा उपस्थित र सक्रिय सहभागिता जनाउने सम्पूर्ण महानुभावमा म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु।

आज हामी आठ वर्षअघि वैशाख १२ गते गोरखा जिल्लाको बारपाक केन्द्रविन्दु बनाई गएको विनाशकारी भूकम्प स्मृति दिवसको पूर्वसन्ध्यामा हामी उपस्थित भएका छौं। सर्वप्रथम सो भूकम्पमा परी ज्यान गुमाउने सम्पूर्ण व्यक्तिप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली व्यक्त गर्दछु। भूकम्पको त्रासदीपूर्ण अवस्थामा खोज, उद्धार र राहत व्यवस्थापनका साथै यसको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका चरणसम्म खटिने सम्पूर्ण सुरक्षाकर्मी, राष्ट्रसेवक

कर्मचारी, दातृ निकाय, विकास साभेदार, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्था, निजी क्षेत्र र समुदायलगायत सबैमा विशेष आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। यस घटनाको पाठ, सिकाइ तथा अनुभवलाई संस्थागत गरी आगामी दिनमा घट्न सक्ने यस प्रकृतिका महाविपद् र नियमित रूपमा घटिरहने मनसुनजन्य बाढी, पहिरो, डुबानजस्ता घटनाको जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी र क्षमता विकास थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ।

विपद् तथा जलवायु परिवर्तनको असरका दृष्टिकोणले नेपाल उच्च जोखिमयुक्त मुलुक हो। नेपालको भौगर्भिक अवस्थिति, मनसुन, जलवायु एवम् वातावरणीय परिवर्तनलगायतका कारण वार्षिक औसत ३,००० भन्दा बढी विपद्का घटना घट्ने गरेको र सोबाट वर्षेनी ठूलो मात्रामा जनधनको क्षति भइरहेको यहाँलाई विदितै छ, जसले विकासको गतिमा समेत अवरोध पुऱ्याएको छ।

नेपालको संविधानले विपद् व्यवस्थापनलाई सबै तहको साभ्ना जिम्मेवारीमा राखेको छ। यसले विपद् व्यवस्थापनको विषय सबैको साभ्ना जिम्मेवारी र संयुक्त प्रयासमा हुनुपर्ने विषयलाई इञ्जित गर्दछ। जसमा सरकार, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, समुदाय र नागरिक स्वयं पनि यसबारे सुसूचित र जिम्मेवार हुनुपर्ने आवश्यकता दर्शाउँछ। सबै तहका सरकारका संयन्त्रका साथसाथै गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र समुदायसम्म विपद् जोखिमको बुझाई अभिवृद्धि गर्दै लैजानु पर्छ।

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी कानुनी प्रबन्ध, नीतिगत

सबै तहका सरकारका संयन्त्रका साथै गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र समुदायसम्म विपद् जोखिमको बुझाई अभिवृद्धि गर्दै लैजानु पर्दछ।

व्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप रणनीतिक कार्ययोजना तयार गरी तदनुसरूपका क्रियाकलाप सञ्चालन भइरहेका छन्। गृह मन्त्रालयले विपद् व्यवस्थापनका सम्बन्धमा सरकारका सबै निकाय र तहसँग नीतिगत समन्वय एवम् विपद् प्रतिकार्यको नेतृत्व गरिरहेको छ। गृह मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको स्थापना भई विपद् जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी तथा पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका विविध क्रियाकलाप सञ्चालन भइरहेका छन्।

विपद्सम्बन्धी नीतिगत दिशानिर्देशका बाबजुद यसको कार्यान्वयन र भइरहेका अभ्यास चूनौतीपूर्ण छ। यसलाई सम्बोधन गर्न जोखिमको तुलनामा हाना प्रयास, लगानी, क्षमता एवं साधनस्रोतको सीमितता छ। तथापि सङ्घ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी संरचनागत एव संस्थागत व्यवस्था भएको छ, जसमा नेपाल सरकारको स्रोतका साथै दातृ निकाय, संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय, राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको सहयोग परिचालन गरिएको छ र यसलाई क्रमशः बढाउँदै लैजानु आवश्यक छ।

आजको छलफलमा विपद्सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र सो को कार्यान्वयनमा तीनै तहबाट भइरहेको अभ्यासलगायतका विद्यमान अवसर तथा चुनौतीको विश्लेषण गरी उच्च राजनीतिक तहमा दिगो विकास र विपद् उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यसाथ राष्ट्रियस्तरका उच्चस्तरीय राजनीतिक नेतृत्वसहितका सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्र, सरोकारवाला निकायबीच छलफल गर्न आयोजना गरिएको यो कार्यक्रममा अपेक्षा गरिएअनुरूप घनिभूत छलफल, विश्लेषण हुन सकेको मैले महसुस गरेको छु। यो कार्यशालाबाट राष्ट्रियस्तरमा रहेका प्रमुख राजनीतिक दल, उच्च पदस्थ राजनीतिक नेतृत्व तथा उच्च तहका राष्ट्रसेवक कर्मचारी एवं आम सरोकारवालामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा नेपालको सन्दर्भ, राज्यको प्राथमिकतालगायत समग्र स्थितिको समीक्षा भएको मैले पाएँ।

विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई थप सुदृढ गर्दै बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको विकास गरी जोखिमको सूचना प्रत्येक समुदाय र व्यक्तिसम्म पुग्ने संयन्त्रलाई थप प्रभावकारी बनाउन जरूरी छ। विपद्का चारवटै प्राथमिकता क्षेत्रमा सूचना प्रविधि, डोनलगायतका उपकरण तथा अन्य नव प्रवर्तनमुखी प्रविधिको प्रयोगका साथसाथै समुदायको परम्परागत ज्ञानशीपमा आधारित मौलिक प्रविधिको प्रवर्द्धन गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ।

सुरक्षा निकाय, स्वयंसेवक र समुदायको खोज तथा उद्धार क्षमतालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको बनाउँदै लैजान एकीकृत तालिम केन्द्रको स्थापनालाई प्राथमिकता दिइएको छ। आगलागीका घटनाको बढ्दो क्रम र विगत वर्षमा यसबाट हुने प्रत्यक्ष क्षति भण्डै-भण्डै ९० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिँदा स्थानीय तहले गर्दै आएको अग्निनियन्त्रण र वारुणयन्त्र

व्यवस्थापनको कार्यलाई आवश्यक परेको अवस्थामा थप सहयोग गर्न सङ्घीय तहमा अग्नि नियन्त्रण संयन्त्र निर्माण गर्न अत्यावश्यक भइसकेको छ। विपद् प्रभावित क्षेत्रको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा प्राधिकरण मात्र नभई सहरी विकास मन्त्रालय, नदी नियन्त्रणका लागि ऊर्जा जलस्रोत तथा सिंचाई मन्त्रालय, कृषिबालीमा पुग्ने क्षति न्यूनीकरण र जलवायु अनुकूलित कृषिबाली प्रवर्द्धनका लागि कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण र रोकथामका कार्यक्रममा लगानी प्रवर्द्धन गर्न वन तथा वातावरण मन्त्रालयले जिम्मेवार भई समन्वयात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ।

विकास-निर्माणलाई विपद् जोखिम संवेदनशील बनाई भवन आचारसंहिताको उचित कार्यान्वयनमा जोड दिँदै विपद् व्यवस्थापन कोषलाई राहतमा केन्द्रित नगरी जोखिम न्यूनीकरण, विपद्का समयमा आवश्यक खुल्ला स्थान पहिचान र विकासजस्ता दीर्घकालीन महत्त्वका अत्यावश्यक कार्यमा परिचालन गर्नु हुन म स्थानीय तहका पदाधिकारीलाई समेत अनुरोध गर्न चाहन्छु।

विपद् जोखिम जोखिम व्यवस्थापनमा अन्तर तह र अन्तर निकाय समन्वयलाई थप प्रभावकारी बनाउने, राष्ट्रियस्तरमा बहुप्रकोपीय जोखिमको आँकलन, नवसाङ्कन गर्ने, विकास योजनामा विपद् जोखिम व्यवस्थापनका अवयवलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमनका साथै पूर्वतयारी र जोखिम न्यूनीकरणका कामलाई एकीकृत गर्न आवश्यक छ। त्यसैगरी, राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई थप समन्वयात्मक भूमिका अभिवृद्धि गरी प्राविधिक सहयोगमा केन्द्रित गराई अन्य निकायलाई विपद् जोखिम व्यवस्थापनका क्षेत्रमा क्रियाशील गराउन आवश्यक क्षमता अभिवृद्धि गरी संस्थागत सुदृढीकरण गर्न आवश्यक हुन्छ। त्यसैगरी, विपद् जोखिम व्यवस्थापनमा दातृ निकाय, साभेदार संस्था र निजी लगानी प्रवर्द्धन गर्ने, सम्भावित क्षतिबाट राज्यलाई पर्ने व्ययभार कम गरी नागरिक तहसम्म बीमा संस्कृतिको राष्ट्रियस्तरमा प्रवर्द्धन गर्न सके विपद् व्यवस्थापनका हाना प्रयास थप एकीकृत र मजबुत भई सम्भावित क्षति न्यून गर्न सहज हुनेछ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमनका साथै पूर्वतयारी र जोखिम न्यूनीकरणका कामलाई एकीकृत गर्न आवश्यक छ।

(विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिका अध्यक्ष समेत रहनुभएका उपप्रधानमन्त्री श्रेष्ठद्वारा २०७२ वैशाख १२ को भूकम्पको स्मृति कार्यक्रमका सन्दर्भमा काठमाडौंमा वैशाख ११ गते आयोजित राष्ट्रिय कार्यशालामा व्यक्त मन्तव्यमा आधारित)

जलवायुजन्य क्षति र नोक्सानी : क्षतिपूर्ति कसरी ?

अनिल पोखरेल

कार्यकारी प्रमुख
राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा
व्यवस्थापन प्राधिकरण

अकल्पनीय विपद्

नेपालमा जलवायुजन्य प्रभाव देखिन थालिसकेको छ। वि.सं. २०७८ मा मात्रै हामीले तीनवटा ठूला जलवायुजन्य विपद्का घटना बेहोर्‍याँ, जसबाट ठूलो क्षति तथा नोक्सानी हुन पुग्यो। उक्त वर्ष नेपालमा मनसुन भित्रिएकै दिन सिन्धुपाल्चोकको हेलम्बु र मेलम्चीमा

अकल्पनीय बाढी-पहिरो आयो। मेलम्ची नगरपालिकाले सार्वजनिक गरेको प्रारम्भिक अनुमानअनुसार उक्त नगरपालिकाभित्र मात्र करिब ३० अर्ब रुपैयाँ भन्दा बढी क्षति भयो। हेलम्बु नगरपालिकाभित्र भएको क्षतिको आँकडा त्यस्तै छ।

उक्त बाढीले भण्डै २० वर्ष समय लगाएर र

३० अर्ब रुपैयाँ भन्दा बढी खर्चेर बनाइएको मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको 'हेडवर्क्स' क्षेत्र तहसनहस मात्र भएको छैन, मुहान क्षेत्र नै पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने अवस्थामा पुऱ्याएको छ । त्यहाँ थुप्रिएको गेग्रान (debris) २० मिटरभन्दा अग्लो छ । अन्तिम चरणमा पुगेको आयोजनाबाट केही महिनाअघि मात्र पानी काठमाडौँ भरिएको थियो । धन ६० दिनसम्म सुरुङ खाली गरी अन्तिम निरीक्षण गर्ने गरी अघिल्लो दिन सुरुङको मुख बन्द गरिएको थियो, जसले गर्दा बाढीले ल्याएको गेग्रान सुरुङमा पस्न पाएन । यति लामो समय र यति धेरै पैसा खर्च गरेर बनाइएको राजधानी काठमाडौँको प्यास मेटाउने गौरवको आयोजना केही दिनको वर्षालगतै आएको बाढीले नराम्रोसँग प्रभावित बनायो । मनसुन सामान्यतया बङ्गालको खाडीबाट पसेर तराई र पहाडी क्षेत्रमा विकसित भई हिमाली क्षेत्रमा निकै समयपछाडि पुग्ने चरित्रभन्दा बेग्लै सोफै हिमाली क्षेत्रमा परेको प्रभाव नौलो हो । यो

एउटा घटनाले जलवायुजन्य विपद्का घटना कति विध्वंशक हुन्छन् भन्ने देखाउँछ । दूलो मात्रामा गेग्रान हेलम्बुको माथिल्लो भाग भ्रेमाथाडमा थुप्रिएको छ, जुन जतिबेला पनि बाढी बनेर तल भर्न सक्छ ।

सोही दिन नै हिमाली जिल्ला मनाङ, मुस्ताङ, गोरखा र बाजुरामा भारी वर्षा हुँदा उच्च स्थानमा पहिरो गयो र त्यसले दूलो मात्रामा गेग्रान बहाव ल्यायो । पछिल्ला कैयौँ दशकमा हामीले यस्ता खालका घटना बेहोरेका थिएनौँ मात्र होइन, जीवित रहेका कसैबाट हामीले सुनेका पनि थिएनौँ । हिमालपारिका जिल्ला मनाङ र मुस्ताङमा इतिहासमै नपरेको पानी परेको मानिन्छ । मनाङमा वर्षभरिमा सरदर ३९५ मिलिमिटर पानी पर्छ । मनसुन अर्वाधिको चार महिनामा सरदर २३४ मिलिमिटर वर्षा भएको रेकर्ड छ । तर, उक्त वर्षको मनसुन सुरु भएपछिको दुई दिनकै अर्वाधमा मनाङमा भण्डै एक सय मिलिमिटर वर्षा मापन भएको जल

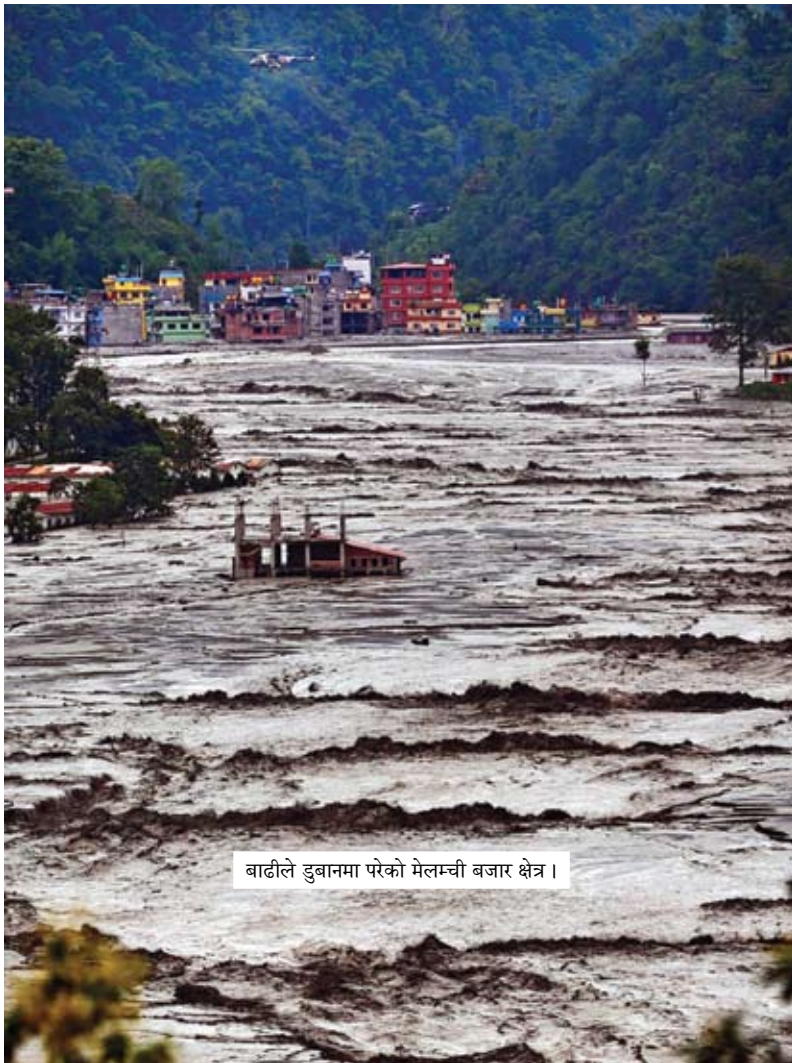
तथा मौसम विज्ञान विभागको रेकर्डमा छ । उक्त विनाशकारी वर्षाबाट सिर्जित बाढीबाट हामीले असाध्यै दूलो क्षति र नोक्सानी ब्यहोर्नुप्यो ।

त्यसै वर्ष मनसुन सकिएपछि कार्तिक पहिलो साता दसैं र तिहारका बीचमा लुम्बिनी, सुदूर पश्चिम, कोशी तथा मधेस प्रदेशका जिल्लामा भारी वर्षाका कारण धेरै भू-भाग डुबानमा प्यो, दर्जनौँको ज्यान गयो । काटिएको तथा काट्न तयार १२ अर्ब भन्दा बढीको धानबाली नष्ट भयो । कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले त्यसबेला उपलब्ध गराएको प्रारम्भिक तथ्याङ्कअनुसार आंशिक क्षतिसमेत गरेर २ लाख ८५ हजार ७६ हेक्टर क्षेत्रफलको धानबाली प्रभावित भएको थियो ।

आकाशिंदो क्षति

यी घटनाका अलावा सोही वर्ष कार्तिक पहिलो साता देशका विभिन्न पहाडी जिल्लामा गएको पहिरोका कारण दूलो मानवीय क्षति हुन पुग्यो । सोही साताको बाढीमा परी पाँचथरमा २६ जनाको मृत्यु, छ जना बेपत्ता र आठ जना घाइते भएका थिए । कार्तिक २ गते पाँचथरको मिक्लाजुङ गाउँपालिका-५ कुरुम्बामा गएको पहिरोबाट १५ जनाको मृत्यु भयो । दुई जना बेपत्ता भए । स्मरणीय छ, जल तथा मौसम विज्ञान विभागले असोज अन्तिम साताबाट सो वर्षको मनसुन बाहिरिएको जानकारी दिइसकेको थियो ।

यी बाढी र पहिरोका घटनाका अलवा २०७७ को हिउँददेखि २०७८ को वर्षा अगाडिसम्म (सन् २०२१ मा) हामी वन डढेलोको अकल्पनीय अवस्था भोग्न बाध्य भयौँ । सो वर्ष ६ हजार २७९ ठाउँमा डढेलो लाग्यो । यो हामीले डढेलोको रेकर्ड राख्न सुरु गरेपछिको सबैभन्दा ज्यादा हो । अझ डरलाग्दो कुरा त के छ भने उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा डढेलो लाग्ने घटना बढ्न थालेका छन् । अन्य क्षेत्रमा भन्दा हिमाली क्षेत्रमा लाग्ने डढेलोको प्रभाव ज्यादा हानिकारक छ । आश्चर्य त, हिउँ पर्ने महिना (मंसिर, पुस र माघ) मा र त्यो पनि ताप्लेजुङ, मनाङजस्ता जिल्लाका उच्च क्षेत्रका सयौँ हेक्टर जमिनमा डढेलोका घटना भइरहेका छन् ।

बाढीले डुबानमा परेको मेलम्ची बजार क्षेत्र ।

२०७७ पुसमा ताप्लेजुङ पाथीभरास्थित

नेपाल सरकारद्वारा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा ३२ को उपदफा (१) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी घोषणा गरिएका विपद् सङ्कटग्रस्त क्षेत्र

२०७९ असोज २८ गते घोषित । २०८० वैशाख मसान्तसम्म लागू हुने ।

१.	जुम्ला	कनकासुन्दरी गाउँपालिकाका सबै वडा, सिंजा गाउँपालिकाका सबै वडा, हिमा गाउँपालिकाका सबै वडा, तातोपानी गाउँपालिकाका वडा नं. १, ३, ४, ६, ७ र ८ तिला गाउँपालिका वडा नं. १, २, ३, ४, ६ र ७ गुठीचौर गाउँपालिकाका वडा नं. १ र २ तथा पातारासी गाउँपालिकाको वडा नं. ३ ।
२.	हुम्ला	सिमकोट गाउँपालिकाका वडा नं. ४ र ८ सर्केडाँडा गाउँपालिकाका वडा नं. १ र ८ ताँजाकोट गाउँपालिकाका १, २, ३, ४ र ५ चंखेली गाउँपालिकाका ४ र ६ तथा खार्पुनाथ गाउँपालिकाको वडा नं. १ ।
३.	मुगु	छायानाथ रारा नगरपालिकाका वडा नं. २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११ र १२ खत्याड गाउँपालिकाका वडा नं. १, २, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० र ११ सोरु गाउँपालिकाका वडा नं. १, ४, ६, ७, ८, १० र ११ मुगुम कार्मारोङ गाउँपालिकाका वडा नं. ५, ८ र ९ ।
४.	कालिकोट	खाँडाचक्र नगरपालिकाका वडा नं. ५ र ८ तिलागुफा नगरपालिकाका वडा नं. १, ३, ४, ६, ७ र ८ रास्कोट नगरपालिकाका वडा नं. ३ र ८ महावै गाउँपालिकाका वडा नं. १, ३, ५ र ७ सान्नी त्रिवेणी गाउँपालिकाका वडा नं. ७ र ८ पलाता गाउँपालिकाका वडा नं. १, ३, ४, ६, ८ र ९ शुभ कालिका गाउँपालिकाको वडा नं. ७ र पचालभरना गाउँपालिकाको वडा नं. ३

२०७९ असोज ७ गते घोषित । २०७९ चैत्र मसान्तसम्म लागू हुने ।

१	दार्चुला	महाकाली नगरपालिका र नौगाड गाउँपालिकाका
---	----------	--

२०७९ भाद्र १८ गते नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित । २०७९ पुस मसान्तसम्म लागू हुने ।

१.	उदयरपुर	वेलका नगरपालिकाको वडा नम्बर १, २, ३, ८ र ९
२.	सुनसरी	बराह क्षेत्र नगरपालिका वडा नम्बर ६ र ९
३.	सप्तरी	सप्तकोशी नगरपालिका वडा नम्बर ६, ७ र ९ तथा कञ्चनरूप नगरपालिकाको वडा नम्बर १, २, ४, ५, ६ र १० ।

२०७८ फागुन २ घोषित । २०७९ वैशाख मसान्तसम्म लागू हुने ।

१.	डोटी	शिखर गाउँपालिका
२.	डडेल्धुरा	भागेश्वर गाउँपालिका र अजयमेरु गाउँपालिका
३.	दार्चुला	नौगाड गाउँपालिका
४.	सुनसरी	बराहक्षेत्र नगरपालिका

नेपाल राजपत्रमा २०७८ मंसिर २० गते प्रकाशित । २०७८ माघ मसान्तसम्म लागू हुने ।

१.	बझाङ	थलारा गाउँपालिका, विथडचिर गाउँपालिका, खप्तडछान्ना गाउँपालिका, जयपृथ्वी नगरपालिका
२.	बाजुरा	हिमाली गाउँपालिका, जगन्नाथ गाउँपालिका
३.	बैतडी	सिगास गाउँपालिका, शिवनाथ गाउँपालिका
४.	डडेल्धुरा	नवदुर्गा गाउँपालिका, अमरगढी नगरपालिका, आलिताल गाउँपालिका, गन्यापधुरा गाउँपालिका, परशुराम नगरपालिका
५.	डोटी	दिपायल सिलगढी न.पा., के.आई.सिंह गाउँपालिका, आदर्श गाउँपालिका, जोरायल गाउँपालिका, सायल गाउँपालिका
६.	दार्चुला	दुहु गाउँपालिका, अपिहिमाल गाउँपालिका
७.	रुपन्देही	बुटवल उपमहानगरपालिका, रोहिणी गाउँपालिका
८.	इलाम	इलाम नगरपालिका, सूर्योदय नगरपालिका, फाकफोकथुम गाउँपालिका, माडसेबुङ गाउँपालिका, देउमाइ गाउँपालिका, सन्दकपुर गाउँपालिका
९.	पाँचथर	फिदिम नगरपालिका, मिक्लाजुङ गाउँपालिका, फाल्गुनन्द गाउँपालिका, तुम्बेवा गाउँपालिका
१०.	धनकुटा	चौबीसे गाउँपालिका

२०७८ असोजमा आएको लेदोसहितको बाढीले पुरिएको मेलम्ची खानेपानीको हेडवर्कसँ ।

तस्वीर : मेलम्ची खानेपानी आयोजना

जङ्गलमा डढेलो लाग्यो । ११ दिनसम्म लागेको डढेलोका कारण १०५ हेक्टर वन सखाप भएको डिभिजन वन कार्यालय ताप्लेजुङको तथ्याङ्क छ । पाथीभरा मन्दिर नै जोखिममा परेपछि हेलिकोप्टरले बकेटबाट पानी खन्याएर निभाउनुपरेको थियो । नेपालमा डढेलो नियन्त्रणका लागि हेलिकोप्टर नै परिचालन गरिएको यो पहिलो घटना हो ।

सोही वर्षमै लामखुट्टेको टोकाइबाट हुने डेंगी ज्वरोको देशव्यापी प्रभाव भोग्यो । हिमाली जिल्ला पनि यसबाट अछुतो रहन सकेनन् । डेंगी ज्वरोको समस्या यसअघि तराईका केही जिल्लामा मात्र हुने गर्थ्यो । सम्भवतः तापक्रम बृद्धिले यसलाई बढाइरहेको छ । तराई क्षेत्रमा भन्दा उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा तपक्रम वृद्धिको गति द्रूत छ, जसका कारण देखिने नकरात्मक प्रभाव ज्यादा छ ।

विगतमा पनि बाढी पहिरो नआउने होइन । त्यसअघिका वर्षमा मनसुनको आधाआधी पुग्दा मात्र बाढी पहिरोका त्यस्ता ठूला घटना भोग्ने गर्थ्यौं । यी घटना हामीले सदियौंदेखि अनुभव गर्दै आएका थियौं । तर, पछिल्ला वर्षमा मनसुनको सुरुवातसँगै र मनसुन पश्चातको भोगाई नौलो हो । माथि उल्लेखित बाढी पहिरो, डढेलो र डेंगीजस्ता घटनालाई प्रतिनिधिमुलक

घटनाका रूपमा सरसर्ती अध्ययन गर्ने हो भने पनि यो सामान्य होइन भनेर बुझ्न सकिन्छ । मनसुन सुरु भएलगत्तै तथा मनसुन सकिएपछि भएका भारी वर्षा र बाढीपहिरोका घटना, आगलागीको यति भयावह अवस्था तथा डेंगी ज्वरो जस्ता स्वास्थ्य समस्या हिमाली जिल्लासम्म पुगुलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा जलवायुजन्य परिवर्तनको प्रभावबाट भएका हुन् भनेर वैज्ञानिकले स्पष्टसँग भन्न सक्ने आधार देखिन्छ ।

कहालीलागदो दशक

धेरै विगततिर पनि जानु पर्दैन, वि.सं. मा भन्ने हो भने २०७० को दशक र इ.सं. मा भन्ने हो भने २०१२ देखि २०२२ सम्मका घटनालाई मात्र हेर्ने हो भने हामीले नसुनेका र विगतमा नभोगेका घटनाहरू भइरहेका छन् । यही बीचमा हामीले विश्वव्यापी महामारी ल्याएको कोरोना भाइरसको समस्या पनि भैल्यो ।

यस्ता घटनाले नेपालजस्ता विकासोन्मुख देशलाई भन्नु बढी प्रभाव पार्छ । तीन वर्षका बीचमा मात्र भूकम्पबाहेक बाढी पहिरोबाट क्षति भएपश्चात् सर्वेक्षण गरिएको घरको सङ्ख्या १६ हजार १९५ छ । सरदर वर्षको ५-६ हजारवटा घर बाढी तथा पहिरोले पूर्ण

क्षति गर्दो रहेछ । सोही वर्ष मनसुनपछि परेको भारी वर्षापछि आएको बाढी पहिरोले ६ अर्ब ४२ करोडभन्दा बढी क्षति पुग्यो । यो दर आगामी दिनमा अझ बढ्छ कि भन्ने डर छ । २०७८ सालमा मात्र हामीले ४२ वटा पक्की पुल गुमायौं । २०५० सालबाहेक अन्य कुनै वर्षमा यति धेरै पुल गुमेको इतिहास छैन । कृषि क्षेत्रमा भएको क्षतिको विवरण भन्नु भयावह छ । यही रफ्तारमा बढ्दै गयो भने खाद्य असुरक्षा र भोकमरी निम्तन सक्छ ।

निजी घरका साथै हरेक वर्ष क्षति हुने बाटो, पुल, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था एवं सिंचाइका संरचना पुनर्निर्माण गर्न पनि ठूलो धनराशी चाहिन्छ । हाम्रो अर्थव्यवस्था विकसित मुलुकको जस्तो मजबुत छैन, कोभिडजस्ता महामारीबाट रेमिट्यान्स आप्रवाह प्रभावित भएको तथा अर्थव्यवस्थामा खलबली आएका बेला यसले हामीमाथि थप भार सिर्जना गरेको छ । तसर्थ, यी घटनाबाट पाठ सिक्ने आगामी दिनमा यस्ता खालका घटनाबाट नेपालजस्ता मुलुकलाई कसरी जोगाउने भन्ने प्रश्न आजको ज्वलन्त विषय हो ।

माथि उल्लेखित क्षति देखिने खालका हुन् । कतिपय प्रभावको मापन गर्न कठीन हुन्छ । जस्तै - मानिसको थातथलोबाट नै विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था । पारिस्थितिकी तथा जैविक प्रणाली नै खल्बालिने खतरा । जीवजन्तुको नाश । काठपातको क्षति । वायु प्रदुषण । आदि ।

निजी आवास पुनर्निर्माणका लागि बाढी, पहिरो, आगलागी र डढेलो प्रभावितलाई भरथेग होस् भनेर हामीले तराईमा ३ लाख, पहाडमा ४ लाख र हिमाली क्षेत्रमा ५ लाखका दरले अनुदान दिँदै आएका छौं । विपद्मा परेर आवास गुमाएका परिवारलाई न्यूनतम राहत होस् भनेर यो कार्यक्रम गरिरहेका छौं । यसका लागि नेपाल सरकारले विश्व बैङ्कलगायतका संस्थाबाट लिएको ऋणको प्रयोग गरिरहेका छौं । तर, हामी सदैव यस्तो गर्न सक्दैनौं । हाम्रो अर्थव्यवस्थाले यो धान्नै सक्दैन । हामीले विपद्बाट क्षतिग्रस्त सार्वजनिक भवन जस्तै विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, सडक, पुल, कुलो, नहरको पुनर्निर्माण गर्न रकम जुटाउन नै सकेका छैनौं । आगामी दिनमा हामीमाथि आर्थिक व्ययभार थपिने निश्चित जस्तै छ किनकि जलवायुजन्य विपद्का जोखिम बढ्दो छ ।

कोप २७ ले जगाएको आशा

जलवायु परिवर्तन निम्त्याउने हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा हाम्रो योगदान नगन्य छ तर हामीले यसको प्रभाव बढी भोग्नु परेको छ । एक प्रकारले भन्दा हामीलाई नखाएको विष लागेको हो । सरल भाषामा भन्नुपर्दा ऐतिहासिक रूपमा औद्योगिक अथवा विकसित राष्ट्रबाट बितेको १०० वर्षमा ठूलो मात्रामा हरितगृह ग्यास उत्सर्जनका कारण तापक्रममा वृद्धि भयो, अहिले त्यसका असर र प्रभाव देखिन थालेका हुन् । विगतमा भएका विभिन्न 'कन्फरेन्स अफ पार्टिज'मा पनि हेर्ने हो भने यसमा एउटै मत छ, यी जलवायुजन्य विपद्लाई सम्बोधन गर्न ढिला भइसक्यो । कोप २६ बाट यस सम्बन्धी गम्भीर छलफल हुन थाल्यो र जसका कारण समस्या निम्तेको हो, उनीहरू जिम्मेवार हुनुपर्छ भन्ने माग उठ्यो ।

सन् २०२२ को नोभेम्बरमा भएको राष्ट्रसङ्घीय जलवायु सम्मेलन अर्थात् कोप २७ ले जलवायुजन्य समस्यालाई सम्बोधन गर्न अलग्गै कोषको व्यवस्था गर्ने निर्णय गर्‍यो । प्रभावित मुलुकमा हुनसक्ने नोक्सानी र क्षतिलाई अग्रिम रूपमा बुझ्ने र यस्ता खालका जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न, क्षतिग्रस्त संरचना तथा क्षेत्रको पुनर्निर्माण गर्न जुन स्रोतको अभाव छ, त्यो पूर्ति गर्न अहिले भएका विभिन्न कोषहरू जस्तै अनुकूलन कोष (Adaption Fund), ग्रीन क्लाइमेट फण्ड (Green Climate Fund) आदिबाट सम्भव भएन । त्यसकारण, यसलाई सम्बोधन गर्न अलग्गै कोषको व्यवस्था गर्ने निर्णय कोप २७ ले गरेको छ ।

कोप २७ सम्मेलनमा नेपालको मुख्य चासो भनेको नेपाललगायतका देशका हिमाली क्षेत्रमा भइरहेको जलवायु परिवर्तनको बढ्दो प्रभाव एवं नोक्सानी तथा क्षति कोषमा रट्यो । नोक्सानी तथा क्षतिको लागि वित्तीय संरचना (financial facility) स्थापनाका अतिरिक्त यसै सम्बन्धमा सम्मेलनले अन्य दुईवटा कार्य पनि गरेको छ । सम्मेलनले सान्टियागो नेटवर्कलाई संस्थागत गर्ने र त्यसका लागि बनेको वार्सा इन्टरनेशनल मेक्यानिज्म फर लस एण्ड ड्यामेज (Warsaw International Mechanism for Loss and Damage)

को कार्यकारी रिपोर्टलाई अन्तिम रूप दिई पारित गर्‍यो ।

कोप २७ को सुरुआतदेखि नै सडकटासन राष्ट्रहरूको प्राथमिकता क्षति तथा नोक्सानीमा थियो । उनीहरूले दशौं वर्षदेखि जलवायु परिवर्तनले पारेको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र पारिस्थितिकी प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न तथा घटेका जलवायुजन्य घटना, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका लागि क्षति तथा नोक्सानी वित्तीय संरचना (loss and damage financing facility) स्थापना गर्न पैरवी गरिरहेका थिए । कोप २७ मा यसले साकार रूप लिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय संरचनामा आधारित भएर छलफल गरिसकेपछि अगाडिको बाटो निकाल्न सजिलो हुन्छ । त्यस हिसाबले हेर्दा कोप २७ धेरै हदसम्म सफल भएको मान्नु पर्छ । यद्यपि, क्षति तथा नोक्सानी वित्तीय संरचनामा कति पैसा आउँछ, योग्य राष्ट्रले कहिलेदेखि पैसा पाउन थाल्छन् भन्ने टुङ्गिन बाँकी नै छ । यो कोषमा कति पैसा चाहिन्छ, पैसा क-कसले हाल्ने, क-कसले पाउने, त्यो कहिलेदेखि पैसा दिन थाल्ने तथा पाउने प्रक्रिया पनि आउने सम्मेलन अर्थात् कोप २८ सम्ममा टुङ्गो लगाउनु पर्नेछ ।

यसलाई अझ सजिलो गरी नेपाली सन्दर्भ राखेर प्रस्ट पार्न सकिन्छ । हामीले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न बनेको ऐनमै विपद् व्यवस्थापन कोषको परिकल्पना गरेका थियौं । विपद्का घटनापछि जोखिमको अध्ययन गर्न, पुनर्निर्माण गर्नलाई उक्त एकीकृत

कोषको स्थापन गरिएको हो । २०७४ मा ऐन आएर २०७९ मा विपद् व्यवस्थापन कोष बनेजस्तै अब स्थापना हुने वित्तीय संरचनाका लागि कोप २७ ले ऐन बनाएजस्तै निर्णय गरेको हो । त्यसको कार्यविधि बनाउन एउटा सङ्क्रमणकालीन कमिटी गठन भएको छ, जसमा १० जना विकसित मुलुकका प्रतिनिधि रहनेछन् भने १४ जना विकासोन्मुख राष्ट्रका प्रतिनिधि छन् ।

कोपमा हाम्रो ऐतिहासिक उपस्थिति

नेपाल सरकारको प्रतिनिधिमध्ये मलाई नोक्सानी तथा क्षतिको समन्वय गर्ने जिम्मेवारी थियो । सोहीअनुसार नेपालका विगतमा भएका मुख्य गरी जलवायुजन्य घटना, हिमालका मुद्दा, विपन्न, बालबालिका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई परेको प्रभावलाई हामीले उठायाँ । दुईवटा 'प्यानल डिस्कसन' मा प्यानलिस्टका रूपमा सहभागी भएर मैले क्षति तथा नोक्सानीमा हाम्रो चासोलाई राखें । पूर्वतयारी र प्रतिकार्यका अनुभवसाथ विपद् पश्चातको पुनर्निर्माण एवम् पुनर्स्थापनाका अनुभव पनि प्रस्तुत गरें ।

सम्मेलनका क्रममा हामी पनि सदस्य रहेका समूह जस्तै अति कम विकसित मुलुक (एलडिसी), 'जि ७७ प्लस चीन'मार्फत् सामूहिक रूपमा आवाज पनि उठायाँ । यी दुवै समूहमा पैरवी गर्ने, छलफल गर्ने र मन्त्रीस्तरीय सत्रमा लगेर पारित गर्ने कार्यमा तदारुकताका साथ लाग्यौं । द्विपक्षीय र बहुपक्षीय बैठक गर्यौं, जहाँ हामीले नेपालमा हाल विद्यमान समस्याका लागि कसरी थप स्रोतको व्यवस्था गर्न सकिन्छ

कोप २७ को एक सत्रमा सहभागी हुँदै कार्यकारी प्रमुख अनिल पोखरेल ।

भनेर छलफल गर्‍यो । विगत वर्षको तुलनामा नेपाल सरकारको तयारी विशिष्ट थियो । प्रस्ट ढङ्गले जिम्मेवारी बाँडफाँड गरिएको थियो । सम्मेलनमा जानुअघि नेपाल सरकारका मुख्य सचिवको नेतृत्वमा सबै सरोकारवाला निकायका प्रमुख एवम् सम्बन्धित गैरसरकारी संघ/संस्थाबीच विभिन्न चरणमा छलफल भएका थिए । त्यहाँ गएर पनि हरेक दिनजसो छलफल गर्‍यो ।

सङ्क्रमणकालीन कमिटीमा नेपालको प्रतिनिधित्व रहनका लागि हामीले प्रयास पनि गर्‍यो । प्राधिकरणका कार्यकारी प्रमुख सदस्य हुने गरी नेपालको फोकल एजेन्सी वन मन्त्रालयमार्फत् एल्डिसीको तर्फबाट प्रतिनिधित्व रहनेगरी प्रस्ताव पनि पठाएका थियौं । तर, अति कम विकसित राष्ट्रबाट टिमोर

लिस्टे र भुटानले पाए । यो कमिटीले तयार गरेको कार्यविधि सन् २०२३ को नोभेम्बरमा युएईमा हुने कोपमा प्रस्तुत हुनेछ । त्यसले, जलवायुजन्य क्षति तथा नोक्सानीलाई कसरी बेहोर्ने र त्यो गर्नका लागि कस्तो अर्थव्यवस्था हुनु पर्छ, कसले कति कति रकम कसरी हाल्ने, कुन समयमा हाल्नेलगायत सबैभन्दा धेरै सङ्कटमा परेका देशले कतिखेर पाउने विषय टुङ्गो लगाउनेछ ।

कोप २८ को तयारी

युएईको कोपमा कसरी थप प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत हुने, माथि चर्चा गरिएको कोषलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन के योगदान गर्न सकिन्छ भनेर छलफल सुरु गरिसकेका छौं । मुख्यगरी वन तथा वातावरण मन्त्रालयको नेतृत्वमा थर्ड पोल अर्थात् हिमालय क्षेत्रको हिउँ पल्ले, 'पर्माफ्रोस्ट', डेङ्गुजस्ता रोगव्याधी, हिमाली क्षेत्रको बाढीपहिरो जस्ता 'माउन्टेन एजेन्डा' को रूपमा लिएर जाने, क्षति तथा नोक्सानीको तयारी गर्ने कार्य प्राथमिकतामा छन् । सम्मेलनमा नेपालको छुट्टै मण्डप (pavillion) राख्नुपर्छ भन्ने लागेको छ, जसमा हामीले भोगेका समस्या तथा गरेका काम देखाउन सक्नेछौं । त्यस्तै, अन्य समान समस्या भोगिरहेका देशसँग साभेदारी गरेर कसरी हाम्रो आवाजलाई अभिमुखित गर्न सकिन्छ भन्नेमा पनि हाम्रो चासो रहनेछ ।

हामीजस्ता प्रभावित देशको मुख्य प्राथमिकता भनेकै आउने कोपबाटै

यसलाई टुङ्गोमा पुऱ्याएर तत्कालै आर्थिक जोहो गर्नसक्ने अवस्था सिर्जना गर्ने हो । यही दृष्टिकोण र लक्ष्य लिएर हामीले तयारी थालेका छौं । केही काम पनि सुरु भइसकेका छन् । साथसाथै हामीले थप तयारी पनि गर्नु पर्नेछ । मानौं कोष क्रियाशील भयो, पैसा जम्मा हुन थाल्यो भने नेपालले कसरी दाबी गर्ने, कसरी व्यवस्थित गर्नेलगायतका क्षेत्रमा पनि काम गर्न जरुरी छ । हामीले जलवायुजन्य विपद्बाट आगामी दिनमा हुने क्षति तथा नोक्सानीलाई वित्तीय आँकडामा प्रस्तुत गर्न सक्ने क्षमता विकास गर्न जरुरी छ । सम्भवतः सङ्क्रमणकालीन कमिटीले पनि केही ढाँचा विकास गर्ला र त्यससँग तादम्यता हुने गरी हामी आगामी दिनमा छलफल गर्न सक्नेछौं । हामी अरू देशका अनुभवबाट पनि सिक्नेछौं । जस्तै, गत वर्ष पाकिस्तानले कोप सुरु हुनुभन्दा केही महिनाअघि सिन्ध प्रान्तलगायतमा गएको भीषण बाढीबाट भएको क्षतिको विषय जोडदार रूपमा प्रस्तुत गर्‍यो । त्यो अनुभव पनि हाम्रा लागि महत्वपूर्ण हुन सक्छ । यसमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विगतका अभ्यास पनि उपयोगी हुन सक्छन् ।

जोखिमका हिसाबले मात्र होइन, हाम्रो संवैधानिक व्यवस्थाका हिसाबले पनि हामी अलिक भिन्न स्थानमा छौं । विपद् व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी संविधानतः स्थानीय तहमा छ । कोषबाट पैसा आउने स्थिति बन्यो भने पनि कसरी स्थानीय तहको नेतृत्वमा क्षति तथा नोक्सानीको आँकडा निकाल्ने, उनीहरूले क्षति तथा नोक्सानीको विवरण कसरी विपद् पोर्टल वा त्यस्तै एकीकृत सूचना प्रणालीमा राख्ने, त्यसको प्रमाणीकरण कसरी गराउने, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणका काम कसरी सञ्चालन गर्नेलगायतका काममा क्षमता अभिवृद्धि पनि गराउनु पर्नेछ । यसमा सबै प्रदेश, सङ्घीय निकायलाई पनि एकाकार गर्नु पर्ने हुन्छ ।

खासगरी पछिल्ला वर्षहरूमा भएका क्षति र आगामी दिनमा हुन सक्ने क्षतिको प्रक्षेपण, त्यसले पुऱ्याएका वा पुऱ्याउने मानवीय असरलाई आउने कोपमा लगेर बुल्नु पर्ने हुन्छ । सोहीअनुसार हामीले वन तथा वातावरण मन्त्रालयलगायत विषयगत निकायसँग सहकार्य गर्दै हाम्रा तयारी केन्द्रित गरिरहेका छौं ।

सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची खोलामा तटबन्ध निर्माण गर्दै मजदुर ।

नेपालमा विपद् जोखिम सुशासनका प्रयास

१. भूमिका

२०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधान कार्यान्वयनमा आएपछि हालसम्म दुई पटक स्थानीय तह, प्रदेश तह र सङ्घीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भइसकेको छ । यसअघि पहिलोपटक निर्वाचित तीनै तहका सरकारले आफ्नो कार्यकाल सफलतापूर्वक पूरा गरेका छन् भने दोस्रोपटक निर्वाचित सरकारले दोस्रो कार्यकालका लागि यात्राप्रारम्भ गरेका छन् । हाल स्थानीय ७५३, प्रदेश ७ र सङ्घीय १ गरी ७६१ शक्तिशाली सरकार क्रियाशील छन् । संविधानको मर्म र भावनाअनुसार संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारले आफ्ना लागि अत्यावश्यक कानून, नियम, नीति, रणनीति, योजना, कार्यक्रम आफैँ बनाउँदै कार्यान्वयन गर्न सक्छन् ।^१

सरकार निर्माण भई दोस्रो कार्यकालका लागि क्रियाशील भइरहेको यस पृष्ठभूमिमा तीनै

डा. गंगालाल तुलाधर

पूर्व शिक्षामन्त्री एवम् विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद् विज्ञ सदस्य

तहका अधिकांश सरकारले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन सम्बन्धी कानून, नियम र रणनीति पनि बनाइसकेका छन् ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेण्डाई कार्यढाँचा^२ सन् २०१५-२०३० को प्राथमिकता क्षेत्र नं. २ तथा विशेष लक्ष्य ५ अनुसार विपद्

जोखिम न्यूनीकरण सुशासनका लागि लगानी वृद्धि गर्ने तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सङ्घीय, प्रादेशिक एवम् स्थानीय नीति र कार्ययोजना बनाउने मुलुकको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढाउने उद्घोष गरेपछि नेपालमा पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापन कानून निर्माणको प्रक्रियाले तीव्रता पायो ।

सन् २०१५ अर्थात् विसं २०७२ वैशाखमा भूकम्प गएपछि यो प्रकृत्याले तीव्रता पायो । फलस्वरूप सन् २०१७ मा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी ऐन आयो ।

२. नेपालले भोग्दै आएको विपद्

समुन्द्र सतहदेखि ६० मिटरको उचाइमा रहेको भापाको केचनाकवलबाट ८५८६ मिटर अग्लो संसारकै तेस्रो हिमशिखर कञ्चनजङ्घा ८० कि.मि. को दूरीमा भेटिन्छ ।

१. नेपालको संविधान, २०७२

२. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेण्डाई कार्यढाँचा २०१५-२०३० UNDRR

सालाखाला १७० कि.मि. उत्तर दक्षिण चौडाइ रहेको नेपाल भौगोलिक रूपमा विशिष्ट भू-भाग हो । कमजोर र चलायमान 'टेक्टोनिक प्लेट', संसारकै उच्चतम जनघनत्व भएको पहाडी-हिमाली क्षेत्र, विकट भौगोलिक क्षेत्र र गरिबीका साथै बढ्दो जलवायु परिवर्तनजन्य जोखिम आदिका कारण नेपालले विनाशकारी विपद्को सामना गर्नु परिरहेको छ । यसका साथै खासगरी नदीको दोहन, सीमान्तकृत क्षेत्रमा बसोबास, बहिष्करण, तीव्र सहरीकरण, आन्तरिक बसाइँ-सराइ आदि कारणले पनि जोखिम बढाएको छ ।

हेरेक वर्ष ३००० भन्दा बढी विपद्का घटना हुने गर्छन् । परिणामस्वरूप, ठूलो मानवीय तथा भौतिक क्षति हुन्छ र जीविकोपार्जनमा समेत असर पर्छ । पछिल्लो ५१ वर्ष (सन् १९७१ देखि २०२२) को अवधिमा नेपालमा ४५ हजार ७१६ भन्दा बढीले विपद्का कारण ज्यान गुमाएका छन् । यो सङ्ख्या हेरेक दिन दुई जनाको ज्यान गएभन्दा बढी हो । उच्च मृत्यु दरको अलावा, उक्त अवधिमा ७५ हजारभन्दा बढी व्यक्ति घाइते भएका छन् ।

यी विपद्ले नेपालभर मानिस तथा समुदायलाई एक भयानक बोझ थोपरेको छ । नेपालमा अधिकांश जिल्लामा लगातार विपद् आउने गर्दछ, जहाँ दुई वा दुई भन्दा धेरै प्रकारका प्रकोपबाट जनसङ्ख्याको ९० प्रतिशत भन्दा बढी मृत्युको उच्च जोखिममा छन् । नेपालमा ८० प्रतिशत भन्दा बढी प्रकोप जल तथा जलवायु परिवर्तनजन्य कारणले हुने गर्छन् । हालका केही वर्षमा अनपेक्षित ढङ्गले बेमौसमी विनाशकारी विपद्का घटना घटिरहेका छन् । तिनीहरूले जनघनको ठूलो क्षति गरेका छन् । नेपालले बारम्बार प्राकृतिक विपद् व्यहोर्दै आएको छ ।

बाढी, पहिरो र भूकम्पका अलावा धेरै अनपेक्षित खाल विपद्का घटना पनि भोग्न थालेका छौं, जस्तै बारा पर्साको टोर्नाडो, जसले २९ जनाको ज्यान लियो, सयौं घरमा क्षति पुऱ्यायो । कोभिड महामारीको क्षति र असर बयान गरिसाध्य छैन ।

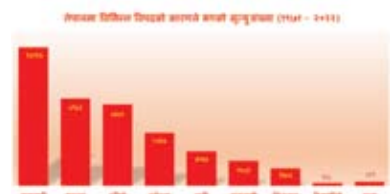
सन् २०१९ मार्चमा नेपालले जलवायुजन्य प्रकोपका कारण रु. २ अर्ब ७ करोड ७८ लाख क्षति व्यहोर्नु पर्‍यो । त्यस्तै, सन् २०२१ जुनमा वर्षाले ठूलो बाढी ल्याइदियो । ५०

भन्दा बढीको ज्यान गयो । १२ वटा विद्युत गृह ध्वस्त भयो । मध्य नेपालमा कैयौं सडक र पुल ध्वस्त भए । भीषण वर्षापछिका ५ महिना फेरि सुख्खा खडेरीको कारण देशभर वनजङ्गलमा आगलागीका घटना घट्टो ।

पछिल्लो ३ वर्षको अवधिमा १२ हजार ५१६ विपद्का घटना भएको देखिन्छ । ९८ प्रतिशत जलवायुजन्य विपद् र आगलागी ६२.८ प्रतिशत देखियो । मानवीय र आर्थिक क्षतिमा पहिरो, चट्टाड र बाढी देखिए । अत्यधिक आर्थिक क्षतिमा आगलागी पहिलो, बाढी दोस्रो र पहिरो तेस्रो ठूलो विपद्का रूपमा देखिए । १२ हजार ५१६ साना ठूला यी विपद्ले सन् २०१९, २०, २१ (३ वर्ष) मा १ हजार ५५५ जनाको ज्यान लियो । ५ हजार ४०० घाइते भए । ४३ हजार १५५ परिवार प्रभावित भए ।

८ हजार ९५४ घर पूर्ण क्षति भए । ११ हजार ८०४ मा आंशिक क्षति पुग्यो । ८ हजार २१६ पशु चौपाया मरे । ३ हजार ७७ गोठ भत्किए । ९.०१ अर्ब रुपैयाँको नोकसानी भयो । चट्टाड ज्यान लिनेमा सबैभन्दा ठूलो विपद् देखियो । यसबाट ५४ जनाको मृत्यु भयो, ४५१ घाइते भए । पहिरो, चट्टाडपछि ज्यान लिने दोस्रो ठूलो विपद् देखियो । यसबाट ४८० मृत्यु ३६० घाइते भए । आगलागीका ७ हजार ६८६ घटना भए । सन् २०१९ मा २ हजार ८६७ घटना, सन् २०२० मा २ हजार १२९ र सन् २०२१ मा २ हजार ६९० घटना देखिए, जसबाट ५६६ को मृत्यु भयो भने ४५३ घाइते भए ।

३ वर्षमा आगलागीबाट ज्यान गुमाएका २३४ जनामध्ये १३२ जना अर्थात् ५६ प्रतिशत महिला थिए । यसबाट के देखिन्छ भने आगलागीको प्रकोपमा महिला ज्यादा प्रभावित देखिए । आगलागीबाट ६.८ अर्ब नोकसानी भयो । सन् २०२१ मा वर्षायाममा त्यति ठूलो विपद्का घटना नभए पनि मनसुन सकिनेबित्तिकै बाली भित्र्याउने बेलामा बेमौसमी भीषण वर्षाका

स्रोत : गृह मन्त्रालय

कारण प्रभावित क्षेत्रको करिब ३५ प्रतिशत फसल ध्वस्त भए ।

विपद्ले सबभन्दा बढी महिला, बृद्ध, बालबालिका र गरिबलाई प्रभावित पारेको देखिन्छ भने लामो समय तथा ठूलो धनराशी खर्चेर बनाइएका कैयौं भौतिक पूर्वाधार क्षणभरमै ध्वस्त भएका छन् । यसले विकासको प्रक्रिया र गतिलाई समेत अवरुद्ध पारेको छ, जसले गर्दा कूल गार्हस्थ्य उत्पादन समेत घटेको छ । कोभिड १९ ले भन्नु प्रभावित गरेको छ ।

विपद जोखिमको यस्तो भयानक परिदृश्यमा जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि हामीसँग २०३९ मा बनेको राष्ट्रिय दैवी प्रकोप ऐन मात्र थियो । त्यो ऐन खासगरी खोज, उद्धार र राहत अर्थात् प्रतिकार्य केन्द्रित थियो । त्यसले पूर्वतयारी र पुनर्लाभको पाटोलाई मार्गनिर्देश गर्न सक्तैनथ्यो । त्यसैले नयाँ संविधानमै विपद जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनलाई उच्च प्राथमिकतासाथ राख्ने काम भयो । पछि व्यवस्थापिका-संसदले पुरानो ऐनलाई प्रतिस्थापन गरी नयाँ विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन, २०७४ स्वीकृत गर्‍यो ।

३. विपद् जोखिम सुशासनमा प्रयास

(क) संवैधानिक प्रयास

नेपालको संविधान भाग ४, धारा ५१ को (छ) ९ - प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्न पूर्व सूचना, तयारी, उद्धार, राहत एवं पुनर्स्थापना गर्ने' । (नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था सम्भवतः विश्वमै कम मात्र देशले गरेका होलान् ।)

अनुसूची-७ : संघ र प्रदेशको साभ्का अधिकारको सूची विपद् व्यवस्थापन

अनुसूची-८ : स्थानीय तहको अधिकारको सूची विपद् व्यवस्थापन

अनुसूची-९ : संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साभ्का सूची विपद् व्यवस्थापन

पहिलोपटक स्पष्ट रूपले विपद्का तीनै चरण विपद्पूर्वको अवस्था, विपद्का घटना भइरहेको अवस्था र विपद्पछिको अवस्थालाई सम्बोधन गर्दै पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभ

गर्ने 'राज्यको नीति हुनेछन्' भन्नुले पनि विपद् जोखिम व्यवस्थापनलाई ठूलो महत्त्व दिएको छ भने बुझ्नु पर्छ ।^३

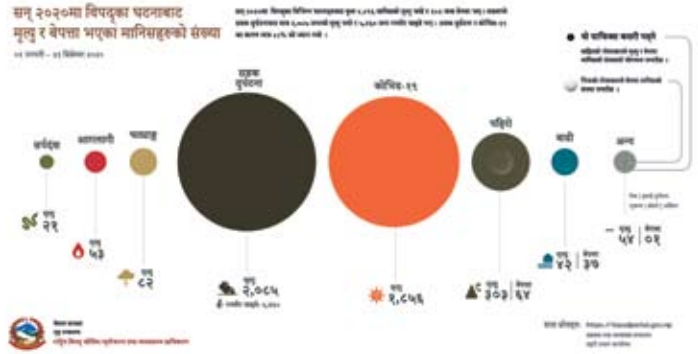
(ख) कानुनी प्रयास

संविधानको भावना र मर्मलाई आत्मसात् गर्दै हामीले २०७४ मा संसद्बाट 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन २०७४' बनायौं । यो ऐन बनेपछि हामीसँग भएको 'दैवी प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९' प्रतिस्थापित भएको छ । दैवी प्रकोप उद्धार ऐन मूलतः प्रतिकार्य केन्द्रित थियो भने विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले विपद् पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभको तीनवटै चरणलाई सम्बोधन गर्दै कसले, कतिबेला कसरी, के गर्ने भन्ने जस्ता सवाललाई दूरदृष्टिसाथ विभिन्न दफामा उल्लेख गरी व्यवस्था गरेको छ ।

त्यसैगरी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी स्थानीय सरकारका काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी सूचीको व्यवस्था गरेको छ । राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा २० मा हरेक राजनीतिक दलको काम, कर्तव्य र अधिकारभित्र विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा अभियान सञ्चालन गरी विपद् पूर्वतयारीमा सघाउने भन्ने उल्लेख छ । यस किसिमको व्यवस्थाले हरेक राजनीतिक दलले आ-आफ्ना दलमा विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी स्थायी संरचना निमाण गर्नुपर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण शिक्षा अभियान चलाउने पर्ने अनिवार्यता स्थापित भएको छ । विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित उल्लेखित कानूनका मुख्य विशेषताबारे भएको कानुनी व्यवस्थालाई हेरौं ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन, २०७४ का मुख्य विशेषता^४

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्को व्यवस्था,
- ७ वटै प्रदेशमा प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद्को व्यवस्था,
- सङ्घीय र प्रदेश विपद् जोखिम न्यूनीकरण

तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको व्यवस्था,

- ७५३ वटै स्थानीय सरकार प्रमुखको अध्यक्षतामा स्थानीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था,
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा ७७ वटै जिल्लामा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था
- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको व्यवस्था,
- सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तिनै तहमा गरी ७६१ वटा विपद् जोखिम व्यवस्थापन कोषको व्यवस्था,
- सरकारको तीनै तहमा प्रतिवेदनको व्यवस्था,
- प्राकृतिक र गैरप्राकृतिक विपद्को वर्गीकरण,
- सार्वजनिक एवं व्यवसायिक प्रतिष्ठानको जिम्मेवारीबारे स्पष्ट व्यवस्था,
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी पुरस्कार, दण्ड र सजायको व्यवस्था,
- आवश्यकताअनुसार नियम, निर्देशिका मापदण्ड बनाउन स्पष्ट मार्गदर्शन आदि ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ का मुख्य विशेषता^५

- विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी स्थानीय नीति, कानून, मापदण्ड, योजना कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था,
- स्थानीय स्तरमा विपद्पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजना, पूर्वसूचना प्रणाली,

खोज तथा उद्धार, राहत सामग्रीको पूर्व भण्डारण, वितरण तथा समन्वयको उपयुक्त व्यवस्था,

- स्थानीय तटबन्ध नदी र पहिरो नियन्त्रण तथा नदीको व्यवस्थापन र नियमनसम्बन्धी व्यवस्था,
- विपद् जोखिम क्षेत्रको नक्साङ्कन तथा बस्तीको पहिचान र स्थानान्तरण,
- विपद् व्यवस्थापनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय समुदाय, संघ/संस्था तथा निजी क्षेत्रसँग समन्वय, सहयोग र सहकार्यको व्यवस्था,
- विपद् व्यवस्थापन कोष स्थापना र सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था,
- आयोजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनसम्बन्धी व्यवस्था,
- विपद्पश्चात् पुनर्थापना र पुनर्निर्माणको प्रावधान आदि ।

राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३^६

- पहिलोपटक राजनीतिक दलको काम, कर्तव्य र अधिकारमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन उल्लेख,
- विपद् जोखिम व्यवस्थापनको पूर्व तयारीमा जोड,
- आ-आफ्ना दलका कार्यकर्तालाई स्वयंसेवकीय रूपमा लामन प्रेरित
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी नागरिक शिक्षा अभियानकै रूपमा सञ्चालन गर्न जोड,
- विपद् पूर्वतयारीमा सम्पूर्ण शक्ति लगाउनु पर्ने कुरामा जोड ।

नीतिगत प्रयास

(ग) विपद् जोखिम व्यवस्थापनका लागि नीतिगत व्यवस्था

संविधानको भावना, विद्यमान कानून, विपद्

३. नेपालको संविधान, २०७२

४. विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४

५. स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४

जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेण्डाई कार्यद्वैचा (२०१५-२०३०)को भावनाअनुसार हामीले 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०७५ र विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०)' बनायौं । यसमा निम्न मुख्य व्यवस्था छन् :

(अ) विपद् जोखिम न्यूनीकरण नीति, २०७५^६

दीर्घकालीन सोच

विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, जलवायु अनुकूलित तथा उत्थानशील राष्ट्रको निर्माण गर्दै दिगो विकासमा योगदान पुऱ्याउने यस नीतिको दीर्घकालीन सोच रहेको छ ।

ध्येय

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका क्रियाकलापलाई सन्तुलित रूपमा कार्यान्वयन गरी विपद्बाट हुने जन-धन, स्वास्थ्य तथा जीविकोपार्जनका स्रोतसाधनका साथै व्यक्ति, समुदाय र राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधार र सांस्कृतिक एवम् पर्यावरणीय सम्पदाको जोखिम तथा क्षतिमा उल्लेख्य रूपमा कमी गर्नु तथा तिनीहरूको उत्थानशीलता वृद्धि गर्नु यस नीतिको ध्येय हुनेछ ।

लक्ष्य

विपद्बाट हुने मृत्युदर तथा प्रभावित व्यक्तिको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपले कम गर्नु, जीविकोपार्जनका स्रोतसाधनका साथै कृषि, उद्योग, सडक, सञ्चार, खानेपानी तथा सरसफाइको संरचना, स्वास्थ्य र शैक्षिक सुविधाजस्ता महत्त्वपूर्ण पूर्वाधार तथा आधारभूत सेवामा विपदले पुऱ्याउने क्षति एवम् अवरोधलाई कम गर्दै तिनीहरूको उत्थानशीलता वृद्धि गर्नु र विपद्बाट हुने प्रत्यक्ष आर्थिक क्षति कम गर्नु यस नीतिको लक्ष्य रहेको छ ।

उद्देश्य

विपद् जोखिम बारेको बुझाइमा अभिवृद्धि र पहुँचमा सुनिश्चितता गर्ने, विपद् जोखिम मैत्री शासनको सृष्टीकरण गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका

क्रियाकलापसँग एकाकार गर्दै विकास प्रक्रियामा मूल प्रवाहीकरण गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा सार्वजनिक तथा निजी लगानी वृद्धि गरी उत्थानशीलता बढाउने, पूर्वसूचना प्रणालीको विकास र प्रतिकार्यका लागि पूर्वतयारी गर्ने, पुनर्निर्माणमा अभ्र राप्नो र बलियो बनाउने ।

अवधारणा

संवैधानिक प्रावधान, विपद् सुशासनको सिद्धान्त, जोखिम संवेदनशील विकास र बहुप्रकोपीय जोखिम व्यवस्थापनको अवधारणा, नवप्रवर्तनमुखी वित्तीय लगानी गर्ने ।

राष्ट्रिय रणनीतिक प्रयास

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०)

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०) मा पनि दीर्घकालीन सोचसहित अपेक्षित परिणाम तथा उद्देश्य छन् भने ४ प्राथमिक क्षेत्र, १८ प्राथमिक प्राप्त कार्य र २७२ रणनीतिक क्रियाकलाप उल्लेख गरिएको छ । सबैजसो प्राथमिकता कार्य र रणनीतिक क्रियाकलाप स्थानीय सरकारको नेतृत्व, समन्वय र सहजीकरणमा सम्पादन हुने उल्लेख छ ।

संस्थागत संरचनात्मक प्रयास

(घ) संरचनात्मक व्यवस्था

विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले विपद् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा स्थायी प्रकृतिको महत्त्वपूर्ण संरचनात्मक व्यवस्था गरेको छ । ७६१ वटा सरकार प्रमुख अध्यक्ष रहने व्यवस्था भएकाले यसलाई प्रगतिशील र अग्रगामी कदम भन्न सकिन्छ । अभ्र विस्तारित रूपमा भन्नु पर्दा :

- प्रधानमन्त्री अध्यक्ष हुने विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्,
- गृहमन्त्री अध्यक्ष हुने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समिति,
- सातै प्रदेशका मुख्यमन्त्री अध्यक्ष हुने प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद्,

- सातै प्रदेशका आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्री अध्यक्ष हुने प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समिति,
- ७७ वटै जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी अध्यक्ष हुने जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति
- ७५३ वटै स्थानीय सरकार प्रमुख अध्यक्ष हुने स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति ।

यसरी कानूनमै व्यवस्था गरेर सबै सरकार प्रमुखलाई आ-आफ्नो विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनको जिम्मेवारीमा दिनुले हरेक विपद्मा परी वर्षेनी हुने जनधन, पशु चौपाया एवम् विकास पूर्वाधारको नोक्सानी हुन नदिन वा उल्लेख्य रूपमा कम गर्न गम्भीर ध्यान दिनु पर्छ भन्ने कुराको थप पुऱ्याउँ हो ।

(ङ) राष्ट्रिय परिषद्, कार्यकारी समिति, प्रदेश परिषद्, प्रदेश र स्थानीय समितिको भूमिका निम्नानुसार छन् :

संवैधानअनुसार अनुसूची, ७, ८ र ९ मा संघ प्रदेश र स्थानीय तहको विपद् जोखिम न्यूनीकरण व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकारको स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएका छन् । यसरी हेर्दा प्रस्ट रूपमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको साभ्ना सूचीमा पनि विपद् व्यवस्थापन, संघ र प्रदेशको साभ्ना सूचीमा पनि विपद् व्यवस्थापन र त्यो भन्दा पनि महत्त्वपूर्ण कुरा स्थानीय सरकारको एकल अधिकार र दायित्वभिन्न पनि विपद् व्यवस्थापनको सवाल पर्नुले संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार नै विपद् जोखिम व्यवस्थापनको विषयले बढ्दै महत्त्व पाएको देखिन्छ । अभ्र थप स्पष्ट पार्नु पर्दा :

विपद् जोखिम न्यूनीकरण व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्को भूमिका

यसमा मन्त्री, विपक्षी दलका नेता, प्रदेशका मुख्यमन्त्री, राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष, प्रधानसेनापति, मुख्य सचिव, १ महिलासहित ३ जना विशेषज्ञ सदस्य हुने व्यवस्था छ भने, यसको मुख्य भूमिका निम्न छन् :

- राष्ट्रिय नीति योजनाको स्वीकृति निर्देशन तथा नियन्त्रण,

६. राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐन, २०७३

७. विपद् जोखिम न्यूनीकरण नीति, २०७५

- प्रदेश र स्थानीय तहलाई मार्गदर्शन,
- कार्यसमिति र प्राधिकरणको नियन्त्रण र निर्देशन,

कार्यकारी समितिको गठन र मुख्य भूमिका
सङ्घीय सरकारको गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको व्यवस्था छ । यसमा निम्नानुसार सदस्य रहन्छन् :

- सहरी विकास, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्री
- मन्त्रालयका सचिव
- नेपाली सेनाका रथी
- सुरक्षा निकायका प्रमुख
- नेपाल राष्ट्र बैंक, कार्यकारी निर्देशक
- उद्योग वाणिज्य महासंघ अध्यक्ष
- नेपाल दूर सञ्चार प्राधिकरण अध्यक्ष
- नेपाल चेम्बर अफ कमर्स अध्यक्ष
- नेपाल रेडक्रस सोसाइटी अध्यक्ष
- कार्यकारी प्रमुख, राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन प्राधिकरण सदस्य सचिव

कार्यकारी समितिका मुख्य कार्य निम्नानुसार छन् :

- नीति, योजना, तर्जुमा र कार्यान्वयन
- प्राधिकरणको परिचालन
- स्रोत व्यवस्थापन
- अन्य निकायसँग समन्वय
- जोखिम नक्साङ्कन र जोखिमयुक्त बस्ती स्थानान्तरण

प्रदेश परिषद्को गठन र भूमिका

७ वटै प्रदेशका मुख्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रदेश नियमावलीले तोकेबमोजिमका सदस्य रहने गरी प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद् गठन हुने व्यवस्था छ । यसका मुख्य भूमिका निम्नानुसार छन् :

- प्रादेशिक नीति र योजना तयार गर्ने
- प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समितिलाई मार्गदर्शन तथा निर्देशन दिने,

प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको गठन र यसको मुख्य भूमिका

सातवटै प्रदेशका आन्तरिक मामिला तथा

कानूनमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समिति गठन हुने व्यवस्था छ, जसमा बढीमा १५ जना सदस्य तोकिएबमोजिम हुने व्यवस्था छ । यसका मुख्य कार्य निम्नानुसार छन् :

- पूर्वतयारी, खोज उद्धारमा समन्वय
- जोखिम न्यूनीकरण, पुनर्लाभ
- प्रदेश सरकारले बनाएको नियममा तोकिएबमोजिमका कार्य

स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति

७५३ वटै गाउँ पालिका अध्यक्ष, नगरपालिका प्रमुख अध्यक्ष रहेको र तोकिएबमोजिमका सदस्य हुने गरी स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको गठन हुने व्यवस्था छ । यिनीहरूको मुख्य भूमिका निम्नानुसार छन् :

- योजना, निर्देशिका र मापदण्ड निर्माण,
- जोखिम न्यूनीकरण, प्रतिकार्य
- विपद् प्रभावितका लागि आश्रयस्थल सञ्चालन
- पुनर्लाभ, पुनर्स्थापना,
- गैरसरकारी र निजी क्षेत्रको नियमन

जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति

७७ वटै जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी अध्यक्ष रहने गरी तथा अन्य सदस्यमा प्रतिनिधि जि.स.स., स्थानीय तह, जिल्ला तहका सुरक्षा निकाय, स्वास्थ्य र पूर्वाधार निकायका प्रमुख, दलका प्रमुख या प्रतिनिधि, नेपाल रेडक्रस, नेपाल पत्रकार महासंघ, उद्योग वाणिज्य महासंघ, गैरसरकारी महासंघका जिल्ला समिति रहने गरी जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति गठन हुने व्यवस्था छ । यिनीहरूका मुख्य कार्य निम्नानुसार छन् :

- प्रतिकार्य केन्द्रित कार्य
- सुरक्षाकर्मी परिचालन, खोज, उद्धार र राहत कार्यमा जोड,
- आश्रयस्थलको सञ्चालन,
- जिल्लास्थित विषयगत निकाय र स्थानीय तहसँग समन्वय गर्ने ।

४. राष्ट्रिय विपद् जोखिम

न्यूनीकरण व्यवस्थापन प्राधिकरण

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन

राष्ट्रिय परिषद् र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिका सदस्य सचिव राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन प्राधिकरणका कार्यकारी प्रमुख रहने व्यवस्था छ । त्यसो हुँदा प्राधिकरणले राष्ट्रिय परिषद्को तथा कार्यकारी समिति दुवैको सचिवालयको रूपमा समेत काम गर्नु पर्ने देखिन्छ । प्राधिकरणका प्रमुख कार्यकारीको ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम धेरै नै महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी त छँदैछ, त्यसमा थप विभिन्न तहमा बनेका विपद् जोखिम व्यवस्थापन समितिको बीचमा आपसी समन्वय तथा संस्थागत क्षमता विकासमा समेत ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । स्थायी प्रकृतिको शक्तिशाली संरचना विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि मात्र स्थापना भई सञ्चालनमा आइरहेको सन्दर्भ आफैँमा अग्रगामी प्रयास एवं अभ्यास हो ।

प्राधिकरणलाई जुन सोचका साथ स्थापना गर्न खोजिएको थियो, ऐन निर्माणको त्यस बेलाको परिस्थितिमा अहिलेकै जस्तो बनाउनुपर्ने बाध्यता थियो । तर, स्थापनाकालदेखि हालसम्मको प्राधिकरणको काम हेर्दा अब यसरी प्राधिकरण चलाउन हुँदैन । ऐनमा प्राधिकरण गृह मन्त्रालय अन्तर्गत राखिने भनियो । गृह मन्त्रालयमा विपद् तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन महाशाखालाई पनि निरन्तरता दिइयो । अब प्राधिकरण गृह मन्त्रालय होइन, प्रधानमन्त्री कार्यालय अन्तर्गत राख्नुपर्ने हुन्छ । नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४ को विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी दफा संशोधन गर्न जरुरी छ । विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानून, मापदण्डको कार्यान्वयन र नियमन गर्न गराउने जिम्मेवारी प्रधानमन्त्री कार्यालयलाई दिइनु पर्दछ । यसो हुँदा मात्र प्राधिकरणले अहिलेको भन्दा प्रभावकारी काम गर्न सक्छ । यसका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लाई संशोधन गर्नु पर्छ ।

५. चुनौती, अवसर र आगामी कार्यभार

नेपालको सम्बन्धमा विपद् व्यवस्थापनमा विभिन्न प्रकारका चुनौती छन् । सङ्घीयता अनुरूपको अधिकार क्षेत्र र जिम्मेवारीको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा अधिकार क्षेत्रको दोहरोपनाका कारण अन्तर तह तथा अन्तर निकायबीचको कार्यगत समन्वय गर्नु विपद् व्यवस्थापनको मुख्य चुनौती रहेको छ ।

प्रतिकार्यसँगै राहत वितरणको होड तर पुनर्स्थापना प्रक्रियामा सुस्तता, भूउपयोग योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, विपद् जोखिम नक्साङ्कन, विकास निर्माणको कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणप्रतिको उदासिनता देखिनुलाई पनि चुनौतीका रूपमा लिन सकिन्छ। यसका साथै विकास निर्माणका कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको मूल प्रवाहीकरण, विपद् प्रतिकार्यको चरणको कार्य प्रकृति र समन्वयको संवेदनशीलता, विपद्को प्रकृति र मात्राअनुसारको बन्दोबस्ती व्यवस्थापन कार्य र धरातलीय यथार्थता र भूबनोटअनुसारको समुदायमा आधारित खोज तथा उद्धार समूहको विकास गर्नु विपद् व्यवस्थापनका अन्य चुनौती हुन्।

जलवायु परिवर्तन, जल तथा मौसमजन्य प्रकोप ज्यादा तारन्तर र विध्वंसकारी सावित भएको छ। तिनीहरू अब नयाँ क्षेत्र जस्तै मनाङ, मुस्ताङ र मेलम्चीको शिरको भागमा उत्पात मच्चाउने खालको देखिएको छ। विगतमा यस्तो कहिल्यै देखिएको थिएन। कोभिड १९, डेङ्गुजस्ता नयाँ प्रकोप देखिएका छन्। यिनीहरू ज्यादै घातक र ज्यानमारा देखिएका छन्। अब नेपाल अनपेक्षित प्रकोप जस्तै टोर्नाडो, बेमौसमी भीषण वर्षा, महामारी र सलहको प्रकोपबाट पनि आक्रान्त बन्न थालेको छ। क्षेत्रीय प्रकृतिका कैयौँ प्रकोप, जलवायु परिवर्तनको बहुआयामिक प्रभाव प्रमुख चुनौती हुन्। जबकि सरकारलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा केन्द्रित भएर आधारभूत विकास, पूर्वाधारमा लगानी गर्नुपर्ने बाध्यता छ। आवश्यक आर्थिक, प्राविधिक र मानवीय स्रोतको अभावले अप्ठ्यारोमा पारेको छ। नेपाललाई राष्ट्रिय स्तरमा विपद्सँग सामना गर्न र विपद् उत्थानशील क्षमता विकास गर्न प्राविधिक, प्रद्योगिक र आर्थिक सहयोगको आवश्यकता छ। नेपाल सरकार राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय तहको बहुक्षेत्रीय क्षमता विकासका लागि छिमेकी मुलुकसँग, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारसँग समन्वय र सहकार्यलाई निरन्तरता दिनका लागि Whole of the society Approach मा काम गर्नु पर्ने अवस्था विद्यमान छ।

६. अवसर

नेपालको हालको शासकीय संरचनालाई विश्लेषण गर्ने हो भने विपद् व्यवस्थापनका चुनौतीसँगै अवसर पनि छन्। सङ्घीयताअनुरूप शक्तिको बाँडफाँड र कार्यान्वयन सँगै सङ्घ,

प्रदेश र स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिको उपस्थिति र क्रियाशीलता साथै विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका कार्यमा सरकारको प्राथमिकता हुनुलाई अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ।

त्यसैगरी राष्ट्रिय नीति र रणनीतिक कार्ययोजनाको स्थानीयकरण, विकास साभेदारको चासो, सरोकार र सहयोगमा वृद्धि, मानवीय संवेदनशीलताप्रतिको आम चासो र सजगतामा अभिवृद्धि, गैरसरकारी तथा संस्थागत क्षेत्रबाट निरन्तर योगदान, सक्षम र ऊर्जावान् नयाँ पिढीको सहभागिता, नयाँ ज्ञान र प्रविधिलाई आत्मसात् गर्ने उद्यमशील, निजी क्षेत्र आदि विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको कार्य अझ प्रभावकारी बनाउने अवसर बन्न सक्छन्। खुशीको कुरा के भने पूर्व चेतवनी प्रणाली विकसित हुँदै जानु र स्थानीय समुदायमा चेतना वृद्धि हुनाका कारणले बाढीका कारण ज्यान गुमाउनेको सङ्ख्या कम हुँदै गएको छ। यद्यपि, मृत्युदर भने चट्याङ, पहिरो, सडक दुर्घटना, स्वास्थ्य महामारी र बेमौसमी भीषण वर्षाका कारणले हवातै बढेको छ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तनजन्य जोखिम न्यूनीकरणमा सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तहमा नीति निर्माण, संस्थागत संरचनाको स्थापना, योजना र निर्देशिका बनाएर लागू गर्ने सवालमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ। खासगरी प्राविधिक, मानवीय र वित्तीय अभावका कारणले सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले तिनको कार्यान्वयन भने राम्रोसँग गर्न सकिराखेका छैनन्।

विभिन्न प्रकारका प्रकोप जस्तै भूकम्प, पहिरो, बाढीका सङ्कटासन्नता तथा लेखाजोखा, जोखिम नक्साङ्कन गर्ने कार्यमा केही प्रगति भएका छन्। एकीकृत सूचना प्रणालीका लागि DPR Portal, Bipad Portal, एकीकृत स्वस्थ व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, एकीकृत शिक्षा व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। समुदाय र सरोकारवालाको सहभागिता, दाताले दिएको सहयोगको सदुपयोग, निजी क्षेत्र तथा नागरिक समाजबाट प्राप्त सहयोगको सही सदुपयोगका कारणले कोभिड १९ जस्तो प्रकोप र भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण अभियानलाई नेपालले सन्तोषजनक ढङ्गले व्यवस्थापन गरेको छ।

विपद् उद्धारका लागि सुरक्षा बलको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुका साथै नेपालले विपद् पूर्वतयारी र प्रतिकार्यको क्षेत्रमा विभिन्न क्षेत्रबाट सम्बन्धित सबै सरोकारवालालाई संलग्न गराउँदै अघि बढ्ने मानवीय क्लस्टर पद्धति अङ्गालेको छ। विपद् पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभसम्म एकीकृत प्रयत्न र पहलकदमी होस् भन्ने हेतु प्रादेशिक र स्थानीय तहसम्म क्लस्टर सञ्जाललाई विस्तार गरिएको छ। नेपाल सरकारले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा खासगरी सेण्डाई कार्या ढाँचा (२०१५-२०३०), जलवायु परिवर्तका लागि पेरिस सम्झौता (२०१५), दिगो विकास लक्ष्य (२०३०) र राष्ट्रिय नीति, रणनीति-जुन हाम्रो प्रतिबद्धतासँग जोडिएका छन्, तिनको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा प्रतिबद्ध छ।

७. आगामी कार्यभार

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थामा गुणात्मक सुधार गर्दै अघि बढ्नका लागि सङ्घीयताअनुरूपका नीति, कानून र योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा जोड दिनु पर्छ। राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको सवलीकरण, सङ्गठनात्मक सुदृढीकरण, खोज तथा उद्धार समूहको गठन, क्षमता विकास र बन्दोबस्ती व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। यसका साथै विपद्को प्रकृति र मात्राअनुरूप सरकारको पूर्व तयारी तथा समन्वयात्मक उपस्थिति र क्रियाशीलता क्रमशः बढाउँदै अन्तर तह र निकाय तथा मानवीय क्षेत्रमा क्रियाशील संघ, संस्था, एजेन्सी र विकास साभेदारबीचको कार्यगत समन्वय र सामञ्जस्यतामा वृद्धि गर्नु पर्छ। त्यसैगरी विपद् जोखिम नक्साङ्कन, भूउपयोग योजना, विपद् सूचना व्यवस्थापन र पूर्वसूचना प्रणालीलाई सुदृढ गर्दै सम्भावित विपद्को प्रतिकार्यका लागि सरकारका तह र निकायगत पूर्व तयारीलाई प्राथमिकता दिनु पर्छ। विपद् अध्ययन, अनुसन्धान तथा जोखिम न्यूनीकरणमा जोड दिँदै विपद् प्रभावितको खोजी, उद्धार, राहत, सहयोग र पुनर्स्थापनामा चुस्तता र पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्दै अघि बढ्नुपर्छ।

प्रभावकारी विपद् व्यवस्थापनमा प्राधिकरणको भूमिका, जिम्मेवारी र वर्तमान अवस्था

१. विषय प्रवेश

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा १० बमोजिम मिति २०७६/०८/२९ गते प्राधिकरणको कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिसँगै स्थापना भएको हो। यो प्राधिकरणले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी केन्द्रीय स्रोत निकायका रूपमा कार्य गर्दछ। विपद् जोखिम न्यूनीकरण, विपद् प्रतिकार्य (खोज उद्धार एवम् राहतसँग सम्बन्धित कार्य र प्रतिकार्यको पूर्व तयारी), विपद् पुनर्लाभ (पुनर्निर्माण एवम् पुनर्स्थापनासँग सम्बन्धित कार्य) सम्बन्धी कार्य यस प्राधिकरणको कार्यक्षेत्रभित्र पर्छ। नेपालमा सडक दुर्घटना, महामारी, भूकम्प, पहिरो, बाढी, हिमपात र हिमपहिरो खडेरी जस्ता प्राकृतिक र गैर प्राकृतिक मानव सिर्जित विपद् तथा प्रकोपका घटनाले वर्षेनी जनधनको क्षति हुने गरेको छ।

रुद्रसिंह तामाङ
सह सचिव

प्राकृतिक र गैरप्राकृतिक दुवैखालका विपद् यसको कार्यक्षेत्रमा पर्छ।

२. नेपालमा विपद्का कारण

नेपालमा विभिन्न कारणले विपद्का घटना बढी रहेका छन्। विश्वका कतिपय देशमा जस्तो एकै प्रकारका विपद्का घटना नघटी भौगोलिक विविधताका कारण पनि विपद्का घटनामा विविधता देखिन्छ। नेपालमा विभिन्न समयमा घटेका घटनाका आधारमा विपद्का प्रमुख कारण देहायबमोजिम रहेको पाइन्छ।

- नेपालको भू-भाग भारतीय र तिब्बती प्लेटको बीचमा रहेको कारण यहाँको भूभाग चलायमान रहेकोले पनि भूगर्भको अवस्थिति, गतिशील हिमाल र कमजोर चुरे तथा भावर क्षेत्रको कारण भूकम्पको उच्च जोखिम रहेको छ।

- भौगोलिक विविधताका कारण तराई, उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका चुचुरा, भीर पाखा, पहाडी धरातलका आधारमा सिर्जना भएको जलाधार र नदी खोलाका तट कमजोर चुरे र भावर क्षेत्रका कारण बाढी पहिरो डुवान हुने गरेको पाइन्छ ।
- विश्वव्यापी समस्याका रूपमा जलवायु परिवर्तनको प्रभावका कारण मनसुन तथा बेमौसमको वर्षा, सघन वर्षा, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, सुख्खा तथा खडेरी, चट्यांग, हावा हुपी, शीत लहर र तातो हावा (लु) जस्ता विपद्का घटना क्रमशः बढी रहेका छन् । प्राकृतिक विपद्का कतिपय घटनामा मानव श्रुजित अव्यवस्थित शहरीकरण, जटिल बसोवास, कमजोर पूर्वाधार, विपद् सम्बन्धी जनचेतनाको अभाव, विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा समसामयिक अध्ययन, अनुसन्धान नहुनु र विना जोखिम अध्ययन विकास निर्माणले निम्त्याएको विनास पनि विपद्को प्रमुख कारण भित्र पर्छ ।

३. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानमा विपद् व्यवस्थापन संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्भा अधिकार सूचीमा रहेको छ भने यसलाई स्थानीय तहको अधिकार सूचीमा समेत राखिएको छ। यसैगरी प्राकृतिक तथा गैर प्राकृतिक विपद् पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ जस्ता बिषय संघ र प्रदेशको साभ्भा अधिकार सूचीमा राखिएको छ। विपद् व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित बनाउन विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ तथा नियमावली, २०७६ जारी भएको छ। यसले संघ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा विपद् व्यवस्थापन कसरी समन्वयात्मक ढङ्गाट गर्न सकिन्छ भन्ने बिषय स्पष्ट गरेको छ। यस्तै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचीमा रहेको विपद् व्यवस्थापनमा स्थानीय तहको भूमिका र जिम्मेवारी स्पष्ट गरेको छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ बाट विपद्लाई सरकारले महत्त्व दिएको देखिन्छ भने विश्वव्यापी रूपमा सेन्डाई कार्यढाँचा (२०१५-२०३०) लाई

नेपालमा कार्यान्वयन गराउनको लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०) तयार गरी सबै सरोकारवालाहरूको भूमिका र जिम्मेवारी समेत स्पष्ट गरिएको छ। पन्ध्रौँ योजनामा समेत विपद्लाई महत्त्व दिइएको छ । यसैगरी भू तथा जलाधार संरक्षण ऐन २०३९, राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, प्राकृतिक प्रकोप, विपद् पीडित उद्धार तथा राहत सम्बन्धी मापदण्ड २०७७, कृषि विकास रणनीति २०७२-२०९२, राष्ट्रिय शहरी विकास रणनीति २०७३, दीगो विकास लक्ष्य (२०१५-२०३०), अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सेण्डाई कार्यढाँचा (२०१५-२०३०) जस्ता नीति कानुन रणनीति र मापदण्डले पनि नेपाल सरकारले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका विषयमा महत्त्व दिएको देखिन्छ ।

४. विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी संस्थागत व्यवस्था

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बमोजिम संघमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय परिषद् रहने र माननीय गृहमन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा कार्यकारी समिति रहने व्यवस्था रहेको छ । विपद् व्यवस्थापन गर्न गृह मन्त्रालयको संरक्षकत्वमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले समन्वयात्मक एवम् नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने जिम्मेवारी पाएको देखिन्छ ।

यसैगरी ऐनमा भएको व्यवस्थाअनुसार प्रदेशस्तरमा माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा प्रदेश परिषद् र माननीय आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा विपद् व्यवस्थापन प्रदेश कार्यकारी समिति गठन हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रमुख वा अध्यक्षको अध्यक्षतामा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति गठन हुने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। साथै प्राधिकरणमा राष्ट्रिय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र National Emergency Operation Center (NEOC), प्रदेशस्तरमा प्रदेश आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र Provincial

Emergency Operation Center (PEOC), जिल्लास्तरमा जिल्ला आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र District Emergency Operation Center (DEOC) र स्थानीयस्तरमा स्थानीय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र Local Emergency Operation Center (LEOC) गठन हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

राष्ट्रिय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रले विपद्को वस्तुस्थिति अध्ययाधिक गर्ने, विपद् प्रतिकार्यका लागि आपतकालीन योजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, विपद् प्रतिकार्यमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने, खोज तथा उद्धार समूहको परिचालन तथा समन्वय गर्ने, राहत वितरणको कार्यसञ्चालन तथा समन्वय गर्ने, बन्दोबस्ती सामग्रीको व्यवस्थापन र सञ्चालन गर्ने, विषयगत समूहको परिचालन र क्रियाशीलतामा सहजीकरण गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्य सम्पादन गर्छ ।

५. विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको मुख्य भूमिका

संविधानको अनुसूचीमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी व्यवस्था तीनै तहको साभ्भा र एकल जिम्मेवारीमा भएको अवस्थामा विद्यमान कानुनी व्यवस्था अनुसार भूमिका र जिम्मेवारी निर्धारण गरिएका छन् । संघीय सरकारले नीति, ऐन, नियम बनाउने, विपद् व्यवस्थापन कोषको व्यवस्थापन गर्ने, विपद् जोखिम व्यवस्थापनको योजना र कार्यक्रम सम्बन्धी कार्य, परिषद् र कार्यकारी समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने, संकटग्रस्तक्षेत्र घोषणा गर्ने, प्राधिकरण मार्फत अन्तर निकाय र संघ सथाहरूका बीच समन्वय गर्ने, प्राधिकरणको सशक्तिकरण, नियन्त्रण र निर्देशन गर्ने, राष्ट्रियस्तरको विपद्को प्रतिकार्य गर्ने, विपद् प्रभावितलाई राहत उपलब्ध गराउने र सोको मापदण्ड निर्धारण गर्ने, जोखिम न्यूनीकरण गर्ने गराउने, विपद् प्रभावितको पुनर्स्थापना गर्ने र प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण कार्य सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी पाएको देखिन्छ ।

प्रदेश सरकारले प्रादेशिक नीति, ऐन, नियम

बनाउने र प्रादेशिक कोषको व्यवस्थापन गर्ने, विपद् जोखिम व्यवस्थापनको योजना र कार्यक्रमसम्बन्धी कार्य, परिषद् र कार्यकारी समितिको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने, संकटग्रस्तक्षेत्र घोषणाका लागि सिफारिस गर्ने, प्राधिकरणसँग समन्वय गर्ने, प्रादेशिक विपद्को प्रतिकार्य गर्ने, विपद् प्रभावितलाई राहत उपलब्ध गराउने, स्रोतसाधनको व्यवस्थापन गर्ने, प्रदेशमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विपद् प्रभावितको शिघ्र पुनर्लाभ गर्ने र आवधिक र कार्यात्मक प्रतिवेदन गर्ने जस्ता भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

यसैगरी स्थानीय तहले स्थानीयस्तरको नीति, ऐन, नियम बनाउने र स्थानीय कोषको व्यवस्थापन गर्ने, विपद् जोखिम व्यवस्थापनको योजना र कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने, विपद् व्यवस्थापन समितिको निर्णय कार्यान्वयन, प्राधिकरण र प्रदेश सरकारसँग समन्वय, स्थानीय विपद्को प्रतिकार्य गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा जोड दिने, श्रोत साधनको व्यवस्थापन गर्ने, स्थानीयस्तरका विपद् प्रभावितको पुनर्स्थापना गर्ने, गैरसरकारी क्षेत्रको नियमन र सहकार्य गर्ने र आवधिक र कार्यात्मक प्रतिवेदन गर्ने जस्ता भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

६. विपद्सँग सम्बन्धित रणनीति, कार्यविधि र कार्ययोजना

विपद् व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउन कार्यकारी समितिले मनसुनजन्य र आगलागीजन्य विपद् प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना अनुदान वितरण कार्यविधि, स्वयंसेवक व्युरो गठन तथा परिचालन कार्यविधि, २०७८, विपद् जोखिमका लागि वित्तीय व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०७८ को बजारमा आधारित वित्तीय व्यवस्थापन सहितको कार्ययोजना, जोखिमयुक्त पहिरोको अध्ययनसम्बन्धी प्राविधिक निर्देशिका, २०७८, विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यमञ्च कार्यविधि, २०७७, प्रारम्भिक द्रुत लेखाजोखा कार्यविधि, २०७२ को IRA खण्ड (प्रथम संशोधन २०७८), विपद् व्यवस्थापन कोष सञ्चालन कार्यविधि, २०७९ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ भने साविकको

२०८० वैशाख ३१ गते लेदोसहित आएको बाढीले वीपी राजमार्गअन्तर्गत रोशी गाउँपालिकाको कालढुङ्गामा पुरिएका सवारी साधन ।

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको बाँकी काम सम्पन्न गर्न संशोधनसहित आठवटा कार्यविधि समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०८०, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा साभेदार संस्था परिचालन कार्यविधि, वायु प्रदुषणजन्य विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना, वन डढेलो व्यवस्थापन रणनीति, २०६७ को कार्ययोजनासहित परिमार्जित मस्यौदा, लैंगिक समानता र सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी रणनीति, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी सञ्चार रणनीति र विपद् प्रभावितका लागि मनोसामाजिक परामर्श सेवा सञ्चालनसम्बन्धी कार्यविधि, बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको अवधारणापत्र र वित्तीय कार्ययोजना, स्थानीय विपद् उत्थानशील कार्यढाँचा (LDRF), राष्ट्रिय विपद् उत्थानशील कार्यढाँचा (NDRF) र विपद्बाट क्षतिग्रस्त नीज आवास पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यविधि, २०८० (एकीकृत) मस्यौदा तयार भई छलफलको क्रममा रहेको छ ।

७. विपद् व्यवस्थापन कोषसम्बन्धी व्यवस्था

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा

एउटा अलग्गै विपद् व्यवस्थापन कोष रहने व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी विपद् व्यवस्थापन कोष सञ्चालन कार्यविधि, २०७९ ले केन्द्रीयस्तरको कोषमा न्यूनतम ५० करोड रुपैयाँ, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन कोषमा तराईका जिल्लामा २५ लाख, पहाडी जिल्लामा २० लाख, हिमाली जिल्लामा १५ लाख, प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कोषमा प्रदेश सरकारले तोके बमोजिम र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन कोषमा स्थानीय तहले तोकेबमोजिम रकम रहने व्यवस्था रहेको छ । हाल प्राधिकरणले सबै जिल्ला विपद् व्यवस्थापन कोषमा पर्याप्त मौज्जात रकम रहने व्यवस्था मिलाएको छ । यसअनुसार पछिल्लो विवरणअनुसार प्रधानमन्त्री देवीप्रकोप सहायता कोषमा ३ अर्ब १० करोड, विपद् व्यवस्थापन कोषमा १ अर्ब ८१ करोड, सातवटा प्रदेशका प्रदेश विपद्

व्यवस्थापन कोषमा ५१ करोड र जिल्ला विपद् व्यवस्थापन कोषमा ५९ करोड गरी ६ अर्ब भन्दा बढी रकम विपद् व्यवस्थापन कोषमा मौज्जात रहेको छ । साथै ७५३ वटै स्थानीय तहमा २ अर्बभन्दा बढी रकम स्थानीय विपद् व्यवस्थापन कोषमा मौज्जात रहेको देखिन्छ । विपद्का समयमा यी तीनै तहमा रहेका कोष परिचालन हुन सक्ने भएकाले पनि सामान्यतया विपद्को समयमा तत्काल रकम अभाव हुने अवस्था रहँदैन ।

८. बाढी र पहिरोबाट क्षति भएको जोखिम क्षेत्रको भौगर्भिक अध्ययन

हालसम्म हुम्ला, जुम्ला, मुगु, कालिकोट, डडेल्धुरा, बैतडी, बाजुरा, अछाम, प्युठान, मनाङ, नुवाकोट, नवलपरासी, धनकुटा, सिन्धुपाल्चोक, उदयपुर, धादिङ, लमजुङ, स्याङ्जा, गोरखा जिल्लामा विस्तृत र प्रारम्भिक अध्ययन सम्पन्न भएको छ भने थप २०० भन्दा बढी स्थानीय तहबाट अनुरोध भई आएको छ । अध्ययन भएका जिल्लामा सोही बमोजिमको बस्ती विकास हुने स्थानीय पूर्वाधारको निर्माण गर्दा यस्ता जोखिमका पक्षलाई ध्यान दिने हुँदा जोखिम न्यूनीकरणका लागि प्रभावकारी हुने देखिन्छ । विगतमा दातु निकायको सहयोगमा यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन भए तापनि अब प्राधिकरणले आफ्नै स्रोतबाट यस्तो अध्ययन कार्य अगाडि बढाउने भएको छ ।

९. पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापना

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट हस्तान्तरण भइआएका कार्यक्रममार्फत डुबान तथा कटान प्रभावित तराईका चारवटा जिल्लामा आश्रयस्थल निर्माणको डिपिआर तयार भएको

हाल प्राधिकरणको हाताभित्र कार्यमञ्चको कार्यालय सञ्चालन गरी विभिन्न विषयगत सरोकारवाला समूह गठन गरी क्रियाशील बनाई यसलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्ने प्रयास सुरु भएको छ ।

भएको छ । विपद्पश्चातको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा “अभ्र राम्रो र बलियो” निर्माणमा जोड दिइएको छ । मनसुन र आगलागीजन्य विपद्बाट क्षति भएका निजी आवास पुनर्निर्माणको कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ । पुनर्निर्माण व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Reconstruction MIS) सञ्चालनमा ल्याइएको छ । विपद् प्रभावित ३८ जिल्लामा हालसम्म १,१५,२२,३१२५० जिल्ला विपद् कोषमा पठाइएको छ ।

१०. विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्यसम्बन्धी साधन, उपकरण हस्तान्तरण

यसै गरी विपद् पूर्व तयारीका लागि प्राधिकरणले खरिद गरी विभिन्न निकायलाई विपद् खोज उद्धार र राहतका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री हस्तान्तरण गरिएको छ । विपद्को समयमा Mobile Hospital को रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने ८ वटा Mass Casualty Evacuation Vehicle र ८ वटा Four WD A Class Ambulance सशस्त्र प्रहरीको लागि उपलब्ध गराएको छ भने प्रहरी, विभिन्न जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिको अनुरोधमा Portable Fire Pump ६९ थान Motorboat ५ थान Thermal Imaging Camera १० थान र अन्य सामग्री १० हजार ९५ थान उपलब्ध गराइएको छ ।

११. मनसुनजन्य विपद्बाट क्षतिग्रस्त निजी आवासको पुनर्निर्माण

मनसुनजन्य विपद्बाट क्षतिग्रस्त निजी आवास पुनर्निर्माणका लागि तयार भएको कार्यविधि बमोजिम संघ प्रदेश र स्थानीय तहको लगानीमा पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्यक्रमले निरन्तरता पाएको छ । आ.व. २०७९/८० मा २९०६ लाभग्राहीले निजी आवास पुनर्निर्माण तथा पुनस्थापनाका लागि तोकिएको रकम प्राप्त गरेका छन् ।

१२. राष्ट्रिय स्वयंसेवक परिचालन

विपद्को समयमा खोज उद्धारका काममा

संलग्न हुने स्वयंसेवकको संस्थागत विकास तथा परिचालन गर्न आवश्यक पर्ने कार्यविधि स्वीकृत भई सो अनुसार स्वयंसेवक व्यवस्थापनको Web प्रणाली पनि तयार भएको छ । स्वयंसेवक व्यवस्थापन प्रणालीमा स्वयंसेवकको विवरण प्रविष्ट गर्ने व्यवस्था सुरु भएको छ । यसमा संघ प्रदेश र स्थानीय तहमा स्वयंसेवक व्यूरो गठन गरी परिचालन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यो प्रणालीमा हालसम्म १ लाख ४२२ जना स्वयंसेवक सूचीकृत भइसकेका छन् ।

१३. विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय कार्यमञ्च (National Platform for Disaster Risk Reduction-NPDRR)

विशेष गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन क्षेत्रमा क्रियाशील सरकारी गैर सरकारी निजी प्राज्ञिक र सञ्चार क्षेत्र समेतको एकीकृत र अलग, अलग विषयगतसमेत संयुक्त राष्ट्रसंघ विपद् जोखिम न्यूनीकरण अन्तर राष्ट्रिय सचिवालयबाट विश्वव्यापी रूपमा आह्वान भएबमोजिम कार्यमञ्च गठन गरिएको छ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणका गतिविधिलाई सहभागितामूलक रूपमा लैजान बहुसरोकारवाला निकायबीच समन्वय सहकार्य र साभेदारी अभिवृद्धि गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि नीति, रणनीति योजना र कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय र द्विपक्षीय सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने आपतकालीन मानवीय सहयोग र विपद् व्यवस्थापनमा समन्वय, सहकार्य, साभेदारी र क्षमता विकास गर्न यो कार्यमञ्चले भूमिका खेल्न सक्नेछ । तसर्थ, हाल प्राधिकरणको हाताभित्र कार्यमञ्चको कार्यालय सञ्चालन गरी विभिन्न विषयगत सरोकारवाला समूह गठन गरी क्रियाशील बनाई यसलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्ने प्रयास सुरु भएको छ ।

१४. अध्ययन, अनुसन्धान तथा तालिम

प्रदेश र स्थानीय तहका लागि विपद्सम्बन्धी अभिमुखीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम १६ वटा सम्पन्न भएका छन् । E-learning Platform विकास गरी अनलाईनमा विपद्

सम्बन्धी कक्षा सञ्चालनमा रहेका छन्। सशस्त्र प्रहरी बलसँगको सहकार्यमा गोताखोर तालिम कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन्। यसैगरी कृत्रिम घटना अभ्यास कार्यक्रम वर्षैपिच्छे हुँदै आएका छन्।

१५. मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०८०

प्राधिकरणले प्रत्येक वर्ष मनसुनबाट जोखिमलाई कम गर्न र यसको प्रतिकार्यका लागि मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने गरेको छ। मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य कार्ययोजना २०८० ले मनसुनको पूर्वानुमानका आधारमा विपद्को जोखिम आँकलन गर्ने, विगतका घटना र प्रभावका तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी मनसुनजन्य विपद्को सम्भावित जोखिमको पूर्वानुमान गर्ने, विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयगत क्षेत्र तथा सरोकारवाला निकायको मनसुन पूर्वतयारी र प्रतिकार्य कार्ययोजनाको एकीकरण गर्ने, मनसुनजन्य विपद्बाट सर्वसाधारणको जिउज्यान सार्वजनिक निजी तथा व्यक्तिगत सम्पत्ति प्राकृतिक एवं साँस्कृतिक सम्पदा तथा भौतिक संरचनाहरूको संरक्षण गर्न मनसुन पूर्वतयारी र प्रतिकार्यमा समन्वयात्मक र एकीकृत क्रियाकलाप तय गरी मनसुन प्रतिकार्यलाई प्रभावकारी बनाउने र प्रदेश र स्थानीय तहको मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य कार्ययोजना बनाउन आधार प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएको छ।

यस कार्ययोजनाअनुसार राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्य कार्यढाँचा २०२० बमोजिम विपद् प्रतिकार्यका लागि तीनवटै सुरक्षा निकायका ११,६६४ जना तालिम प्राप्त खोज, उद्धार जनशक्ति तयारी अवस्थामा रहेको र सात वटै प्रदेशमा रहेका खोज उद्धार जनशक्ति उपकरण तथा सामग्रीको विवरण अद्यावधिक गरी तयारी अवस्थामा राखिएको छ। बाढी पहिरोबाट अवरुद्ध सडक खुलाउन सुरक्षा निकाय सडक विभाग र सिँचाई तथा जलस्रोत विभाग मातहतमा रहेका हेभी इक्वीपमेन्ट विभिन्न स्थानामा तयारी हालतमा तैनाथी राखिएको, काठमाडौँ उपत्यका र सात वटै प्रदेशका ११ स्थानमा मानवीय सहायता केन्द्रमा बन्दोबस्तीका सामग्रीको व्यवस्था गरिएको छ।

यस वर्षको मनसुनबाट १२ लाख ५४ हजार जनसंख्या र २ लाख ८६ हजार घर परिवार विपद्बाट प्रभावित हुने र ती मध्ये एक तिहाई ४ लाख १८ हजार जनसंख्यालाई (९५६६५ घरधुरी) खाद्यान्न तथा मानवीय सहायता आवश्यकता पर्ने अनुमानका आधारमा राहत सामग्री तयार गरिएको छ। मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन समन्वय र सहकार्य गर्न गृह मन्त्रालयको सहसचिवको नेतृत्वमा मनसुन अवधिभरका लागि मनसुन प्रतिकार्य कमाण्ड टोली खटाउने व्यवस्था गरिएको छ।

मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य कार्ययोजनामा मनसुनजन्य विपद्को विगत ११ वर्षदेखिको तथ्याङ्क तथा यस वर्षको मनसुनको पूर्वानुमानका आधारमा बाढी पहिरो जस्ता विपद्को प्रवृत्तिको विश्लेषण गरी सबै निकायको जिम्मेवारी र भूमिका निर्धारण गरिएको छ। यस क्रममा मनसुनजन्य विपद्का विगतका विपद् प्रतिकार्य योजनाको समीक्षा र सिकाइका आधारमा २०८० सालको कार्ययोजना तयार पारिएको छ।

१६. सूचना प्रविधिमा प्राधिकरण

बाढी प्रभावित क्षेत्रका सर्वसाधारणलाई सूचित गर्नका लागि सप्टरी, रौतहट, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर जिल्लाका अति जोखिमयुक्त ३३ स्थानीय तहको ३४ स्थानमा बहु प्रकोपिय पूर्वसूचना प्रणाली Audio Emergency and Notification System (साईरन) जडान गरिएको छ। उक्त साइरन प्रणाली सीम कार्ड र इन्टरनेटको प्रयोगबाट सम्बन्धित स्थानीय भाषामा २ कि.मी. दूरीसम्म सूचना प्रवाह गर्न सक्ने र यसको नियन्त्रण सम्बन्धित स्थानीय तह र जिल्लाको विपद् व्यवस्थापन समिति र केन्द्रमा प्राधिकरणले गर्दछ।

गृह मन्त्रालयको संयोजनमा विभिन्न ११ वटा मन्त्रालय र विभागसँगको सहकार्यमा राष्ट्रिय एकीकृत विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको रूपमा विपद् (BIPAD-Building Information Platform Against Disaster) पोर्टलको विकास भएको छ। यस पोर्टलमा देहायका विपद् सम्बन्धी घटना (Incidents) विपद्को पूर्वसूचना (Alerts) विपद् पूर्वतयारी सम्बन्धमा विद्यमान पूर्वाधार

(Profile) विपद्बाट भएको क्षतिको विवरण (Loss and Damage Info) जस्ता विवरण एकीकृत रूपमा रहने व्यवस्था रहेको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको राष्ट्रिय लक्ष्यमा तीनै तहको योगदान तथा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना तर्जुमा तथा निर्णय प्रक्रियामा सहजताका लागि प्रदेश र स्थानीय तहले पनि विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई उपयोग गर्न सक्ने गरी विपद् पोर्टलको स्थानीयकरण प्रारम्भ भएको छ। हालसम्म १३९ वटा प्रदेश/स्थानीय तह/जिल्लाको यो विपद् पोर्टलमा उपयोग गरी कार्यान्वयनमा ल्याईएको छ। यसैगरी स्थानीयकरण हुने स्थानीय तहमा प्रणाली सञ्चालनका लागि स्वयंसेवकको समेत व्यवस्थापन गरी तालिम कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ।

हाल प्राधिकरणमा BIPAD Portal (<https://bipadportal.gov.np>), MDSA (Monitor for Disaster Strategic Plan of Action) VMS (Volunteer Management System), NDRRMA Kobo Collect, RMIS (Reconstruction Management of Information System), Resource Mapping System, E-Learning Platform, Godam (<https://godam.ndrrma.gov.np>) जस्ता प्रणाली पनि विकास भई प्रयोगमा आएका छन्।

१६.१ BIPAD Portal
-<https://bipadportal.gov.np>

यो एकीकृत विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणाली हो। यस पोर्टलमा खतराका घटना, प्रारम्भिक चेतावनी र वास्तविक तथ्याङ्क हर्न सकिन्छ। यस पोर्टलले पूर्वतयारी र पूर्व चेतावनी प्रणाली बढाउन, प्रकोप सञ्चार सुदृढ गर्न, आपतकालीन प्रतिक्रिया बलियो बनाउन, घटनापछिको समन्वय बढाउन, प्रमाणमा आधारित योजना, निर्णय र नीति निर्माणको लागि सहयोग पुऱ्याउँछ।

१६.२ MDSA - Monitor for Disaster Strategic Plan of Action

सेण्डाई कार्यढाँचा र रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०) का क्रियाकलापको प्रगति

सङ्घीयताअनुरूपको अधिकार क्षेत्र र जिम्मेवारी कार्यान्वयन गर्ने क्रममा अधिकार क्षेत्रको दोहरोपनाका कारण अन्तरतह तथा अन्तरनिकायबीचको कार्यगत समन्वय गर्नु विपद् व्यवस्थापनको मुख्य चुनौती हो ।

अवस्था थाहा पाउन, स्रोत वितरणमा दोहरोपना हुन नदिन, विपद्सँग सम्बन्धित परियोजना नपुगेका ठाउँको पहिचान गर्न, विपद्सँग सम्बन्धित परियोजनाको एकीकृत विवरण/डाटाबेस तयार गर्न र विपद्सँग सम्बन्धित परियोजनामाफर्त भइरहेको स्रोत परिचालनको अवस्था बुझ्न कार्यकारी समितिको दशौं बैठकबाट Monitor for Disaster Strategic Action Plan (MDSA), mdsa.bipad.gov.np स्वीकृत गरेको छ । साथै यो विषय कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित संघ प्रदेश तथा स्थानीय तहका निकाय र विकास साभेदार संस्था तथा अन्य मन्त्रालय प्रादेशिक र स्थानीय सरकारद्वारा स्थापना गरिएको डाटा प्रणाली (Data System) सँग दोहरोपन (Duplication) नहुने गरी सबै सरोकारवाला निकायलाई निर्देशन दिने निर्णय भएको थियो ।

१६.३ Volunteer Management System (VMS)

विपद्को समयमा स्थानीयस्तरमा नै उपलब्ध रहेका खोज र उद्धार सम्बन्धी तालिम लिएका स्वयंसेवकहरूको विवरण तयार गरी आवश्यक परेको बेलामा परिचालन गर्न सहज होस् भनेर Volunteer Management System (VMS), को विकास गरी यसको प्रयोग सुरु गरिएको छ । राष्ट्रिय स्वयंसेवक ब्यूरो गठन र परिचालन प्रणाली उमेर, सीप, प्राथमिकता र उपलब्धताको आधारमा स्वयंसेवकको रेकर्ड राख्न, बलियो डाटाबेस कायम राख्न, स्वयंसेवकको जानकारी व्यवस्थापन गर्नका साथै विपद्का घटना अनुसारका स्वयंसेवकलाई परिचालन गर्न र स्थानीय स्तरको संलग्नतालाई समर्थन गर्न यस प्रणालीको विकास भएको हो ।

१६.४ NDRRMA KoboCollect/RMIS - Reconstruction Management of Information System

NDRRMA Kobo Collect स्थानीय तहमा विपद्बाट घटेका घटनाको Live Data सर्वेक्षण गर्न विकास गरिएको Offline Mobile App हो । यसबाट स्थानीय तहका सर्वेक्षकले घटना घटेकै स्थानमा गई सर्वेक्षण गर्ने मिल्ने Application हो । NDRRMA Kobo Collect बाट सर्वेक्षण गरी पठाइएका Data स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति र जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिले RMIS Software माफर्त नै लाभग्राही पहिचान गरी समितिबाट निर्णय गराई प्रविष्ट गर्ने र तीन प्रकारका सरकारबाट आ-आफ्नै लागत सहभागिता गराई लाभग्राहीको निजी आवास निर्माणका लागि मद्दत गर्ने कार्य RMIS बाट गरिन्छ ।

१६.५ Resource Mapping System E-Learning Platform

विपद् व्यवस्थापनको बिषयमा बढी भन्दा बढी जानकारी सहज र सहल ढङ्गबाट यस बिषयमा इच्छुक व्यक्तिलाई उपलब्ध गराउन online प्रणालीमा आधारित Resource Mapping System E-Learning Platform सुरु गरिएको छ । यस Platform मा नेपालीमा ६ वटा र अङ्ग्रेजीमा ६ वटा गरी जम्मा १२ वटा विपद्सम्बन्धी पाठ्यक्रम राखिएका छन् । यसमा अनलाइनबाट Disaster, Earthquake, Fire, landslide, Flood को Basic Concept को अध्ययन गर्न सकिन्छ र अध्ययनपश्चात् online बाटै Certificate प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसमा हाल उपलब्ध पाठ्यक्रमलाई समयसापेक्ष सुधार गर्ने कार्य निरन्तर चलिरहेको छ ।

१६.६ Godam (<https://godam.ndrrma.gov.np>)

गोदाम एक राष्ट्रिय वेब आधारित प्रणाली हो । यो वेबसाइटबाट विपद्को समयमा प्रयोग हुने खोज तथा उद्धार सामग्रीको अवस्था, एम्बुलेन्स, दमकल लगायत विभिन्न उपकरणको GEO Location स्थान ट्यागका साथ स्रोत भण्डारण गर्छ । यसले विपद् प्रतिकार्यका लागि विपद् उद्धारका उपकरण, राहत भण्डार, नक्शा ट्याग गर्न र परिचालन

गर्नका साथै संघ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा स्रोतसाधनको तथ्याङ्क राख्ने अनलाइन प्रणाली हो । यो प्रणालीको मद्दतबाट विपद्को समयमा कुन निकायसँग के कति स्रोत र साधन रहेको छ भन्ने तथ्याङ्क प्राप्त हुन्छ भने यो कुन स्थानमा रहेको छ भन्ने समेत जानकारी हुने हुँदा विपद् घटेको सबभन्दा नजिकको केन्द्रबाट खोज र उद्धारका सामग्रीको सहज ढुवानी हुन सक्ने देखिन्छ ।

१७. विपद् व्यवस्थापनमा रहेका चुनौती

विश्वव्यापी रूपमा सेन्डाई कार्यढाँचा (२०१५-२०३०)को आधारमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (२०१८-२०३०) ले निर्दिष्ट गरेको लक्ष्यलाई निर्धारित समयभित्र हासिल गर्नु, महाविपत्तिको बेलामा विशेष गरी खोज तथा उद्धारका क्षेत्रमा जुध्न सक्ने राष्ट्रिय क्षमता निर्माण गर्नु, जलवायु परिवर्तन र यसबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्ने क्षेत्रीय र अन्तरदेशीय मौसम तथा जलजन्य सूचना आदानप्रदान गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यसका साथै विपद् जोखिमका लागि आवश्यक वित्तीय व्यवस्थापन गर्नु, समग्रमा कमजोर राजस्व क्षमता र विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा न्यून प्राथमिकता जस्ता विषय पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचना जस्तै जोखिम नक्शांकन, विपद्को वस्तुस्थिति र लेखाजोखा तथा विपद्सम्बन्धी एकीकृत तथ्याङ्कक व्यवस्थित गर्नु अर्को चुनौती रहेको छ । यसको साथै शासकीय संस्कारमा विपद् जोखिम व्यवस्थापन मैत्रीभावको कमी, विपद् प्रतिकार्यमा बहुल संस्थागत कार्य समन्वयको जटिलता, बढ्दो शहरीकरण, वसाइ सराई, अव्यवस्थित वस्ती र कमजोर पूर्वाधार संरचना, पुननिर्माण र पुनस्थापनामा प्रक्रियागत ढिलाई जस्ता चुनौतीलाई चिर्नु पर्ने देखिन्छ ।

१८. समस्या

नेपालमा विपद् जोखिमबारे पर्याप्त ज्ञान तथा सूचनाको अभाव हुनु नै प्रमुख समस्या हो । साथै नेपालको भौगर्भीक गतिविधिको अध्ययन, अनुसन्धानमा कमी भएका कारण

हामीले गरिरहेका पूर्वाधार विकासले नै विपद् निम्त्याइरहेको छ । भौगोलिक विविधताका कारण नेपालमा एकै प्रकारको नीति र अध्ययन उपयुक्त हुँदैन । तसर्थ, भौगोलिक विविधता अनुकूलको विपद् जोखिम व्यवस्थापन नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने गरेको पाइँदैन । तीनै तहको सरकारका प्रत्येक बर्षको वार्षिक विकास योजना र कार्यक्रममा विपद् जोखिमलाई न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्ने बिषय उल्लेख नै भएको पाइँदैन । प्राकृतिक स्रोत र साधनको दोहन, विपद् व्यवस्थापनलाई कम प्राथमिकता दिने र विपद्का विषयमा नीतिगत तहदेखि सर्वसाधारणमा चेतनाको कमी, विपद् व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कम लगानी, नयाँ ज्ञान, सीप र प्रविधिलाई आत्मसात् गर्ने प्रवृत्तिको कमी, विकास निर्माण कार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशीलतालाई बेवास्ता गरिनु जस्ता समस्या देखिएका छन् ।

१९. आगामी कार्यदिशा

सबै तहमा विपद् जोखिम शासकीय पद्धतिको सुदृढीकरण गरी राष्ट्रिय प्राथमिकताको कार्यान्वयनका लागि कार्यविधिगत व्यवस्थामार्फत विपद् व्यवस्थापनलाई योजना तर्जुमादेखि कार्यान्वयन तहसम्म एकीकृत गरी लैजानु पर्ने देखिन्छ । विपद् व्यवस्थापनमा बहुप्रकोपीय जोखिम आँकलनसम्बन्धी विषयमा तीनै तहका सरकारबाट आफ्नो नीति, कार्यक्रम र वार्षिक विकास कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसैगरी विपद् संवेदनशील विकास योजना तर्जुमा गरी बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको विकास र विस्तारमार्फत विपद् जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

विपद् व्यवस्थापनमा सबभन्दा बढी प्रभावित हुन सक्ने वर्ग र समुदायको पहिचान गरी उनीहरूको सुरक्षाका लागि सम्बन्धित तहका सरकार थप चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ ।

माहिला वालवालिका वृद्धवृद्धा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई विपद् पूर्वको अवस्थामा जोखिम कम गर्न र विपद्को वेलामा खोज उद्धार र राहत वितरणमा समेत ध्यान दिनको लागि समावेशी विपद् व्यवस्थापन गर्ने नीति तीनै तहले मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

नेपालमा विपद् जोखिम वित्तीय व्यवस्थापन

एकीकृत विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणाली - विपद् पोर्टल ।

सम्बन्धमा केही प्रयास शुरु भएको छ । टूला विपत्तिका समयमा हुने जनधनको क्षति र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड र राष्ट्रिय सुरक्षा तथा केही 'लाइफ लाइन' बनेका पूर्वाधार तथा संरचनामा हुन सक्ने क्षति र त्यसको पुनःनिर्माणका लागि देशको अर्थतन्त्रले धान्न नसक्ने बेलामा यस्ता वित्तीय जोखिम व्यवस्थापनका लागि विमा गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ । टूला पूर्वाधार निर्माणका क्रममा नै जोखिम आँकलन गरी यसको न्यूनीकरण गर्ने प्रवन्ध मिलाइ विपद्को समयमा पुनःनिर्माणमा समेत स्रोत र साधनका लागि अरुको भर पर्नु पर्ने अवस्थाबाट मुक्त हुनु पर्दछ ।

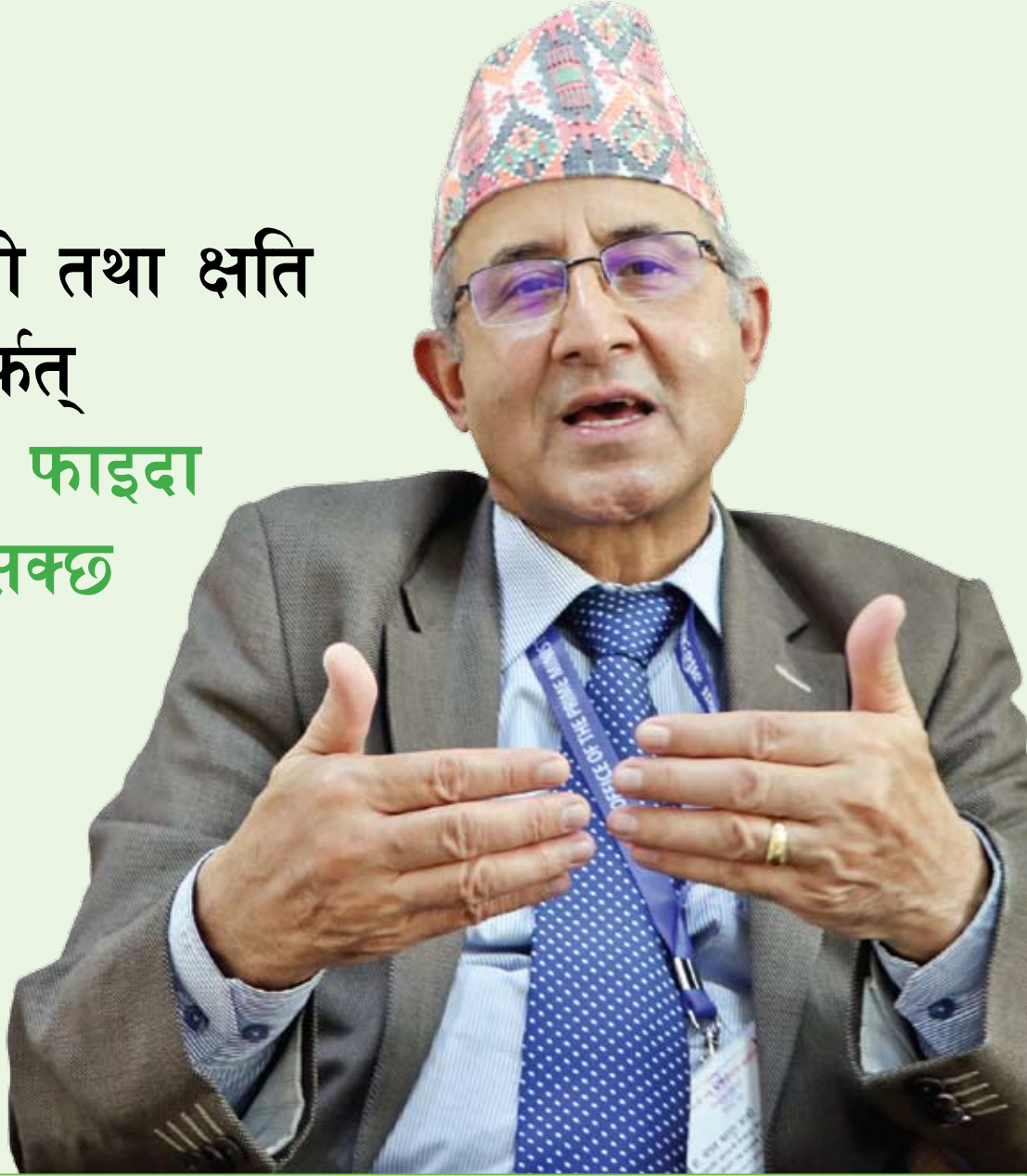
यसैगरी राष्ट्रियस्तरमा विपद् उत्थानशील कार्यद्वारा निर्माण गरी विपद्बाट क्षति भएका पूर्वाधारको तत्काल पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना गर्नेतर्फ तयारी रहनु पर्दछ । विपद्का क्रममा सबभन्दा महत्त्वपूर्ण विषय सूचना प्रवाह भएकाले प्रविधिमा आधारित विपद् व्यवस्थापन एवं विपद् सूचना केन्द्र निर्माण गरी आम जनमानसमा सुरक्षाको प्रत्याभूत गर्नु पर्छ । सरकारका विकास निर्माणमा विपद् व्यवस्थापनको मूलप्रवाहीकरण गर्ने, संघीयताअनुरूप तीनै तहका सरकारका नीति, कानून, संरचना र योजनाको तर्जुमा गर्ने र ज्ञान, सीप र क्षमताको विकास गर्ने र क्षेत्रीय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र सहकार्य बढाउने तथा, विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा विशेष अध्ययन, अनुसन्धानका क्षेत्रमा लगानी बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।

नेपालको जटिल भूगोलका कारण धेरैजसो

विपद्का घटना घट्टै गइरहेको सन्दर्भमा भू-उपयोग योजनाको तर्जुमा गरी वस्ती विकास गर्ने विषयलाई प्राथमिकता दिनु पर्ने देखिन्छ । हाल स्थानीय तहले जग्गाको वर्गीकरण गरिरहेको अवस्थामा विपद् व्यवस्थापनको कोणबाट समेत ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । कृषि र गैरकृषियोग्य जमीन त्यसमा पनि खासगरी व्यवसायिक प्रयोजनमा हुने वस्ती विकासका कार्यमा समेत स्थानीय तहले विषेश ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

विपद् व्यवस्थापनमा प्रदेश सरकारलाई समन्वयकारी भूमिकामा नेतृत्व गर्ने व्यवस्था गरी सम्बन्धित प्रदेशभित्रका जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिलाई समन्वय गरी विपद् व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ । विपद् व्यवस्थापनमा स्थानीय स्थानीय तहको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुने हुनाले स्थानीय तहलाई विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्रशिक्षित गरिरहनु पर्दछ । स्थानीय तहका नीति तथा योजना तर्जुमा गर्दा नै विपद् जोखिमको आँकलन गर्न सकेमा यसले भविष्यमा जोखिमलाई कम गर्न मद्दत पुग्छ । यस्तै विपद् व्यवस्थापन कोषको व्यवस्था गरी यसको प्रभावकारी परिचालन गर्न सहज हुन्छ । विपद्को बेलामा स्थानीय तहमा स्वयंसेवक परिचालन विभिन्न गैरसरकारी संस्था विभिन्न समूह परिचालन गर्ने स्थानीय तहलाई सहज हुने देखिन्छ । ●

नोक्सानी तथा क्षति कोषमार्फत् नेपालले फाइदा पाउन सक्छ

वातावरण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद् सदस्य एवम् निवर्तमान प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाका जलवायु परिवर्तन सल्लाहकार **डा. माधवबहादुर कार्की** नोभेम्बर ६ देखि २० सम्म इजिप्टको शाम अल-शेखमा भएको राष्ट्रसङ्घीय जलवायु सम्मेलनमा नेपाल सरकारको प्रतिनिधिमण्डलका सदस्यका रूपमा सहभागी हुनुभयो । विगत २० वर्षदेखि हरित अर्थतन्त्र, पारिस्थितिक प्रणालीमा आधारित अनुकूलन, जलवायु परिवर्तन तथा वातावरण क्षेत्रमा क्रियाशील डा. कार्कीसँग राष्ट्र सङ्घीय जलवायु सम्मेलनको सत्ताइसौँ संस्करणले गरेका निर्णयको महत्त्व, नेपालले गर्नुपर्ने तयारी तथा परिषद्को कार्यक्षेत्रबारे गरिएको कुराकानी :

राष्ट्र सङ्घीय जलवायु सम्मेलनको सत्ताइसौँ संस्करण अर्थात् कोप-२७ ले जलवायु संकटबाट अति जोखिममा परेका नेपालजस्ता राष्ट्रलाई न्याय प्रदान गर्न ऐतिहासिक निर्णय गर्‍यो भनिएको छ, ती ऐतिहासिक निर्णय के हुन् ?

कोप-२७ ले मूलतः तीनवटा निर्णय गरेको छ, जो जोखिममा परेका नेपालजस्ता राष्ट्रलाई महत्त्वपूर्ण छन् । पहिलो, नोक्सानी तथा क्षतिको कोष स्थापना गर्ने हो । जलवायुजन्य जोखिममा परेका राष्ट्रले ३० वर्षदेखि यो माग गरिरहेका थिए । यो कोषको मुख्य उद्देश्य अनुकूलन गर्न

नसकिने प्रभाव, पुनर्निर्माण र पुनरुत्थान गर्न नसकिने क्षति (Irreversible damage) भयो भने क्षतिपूर्ति दिने हो । जस्तै, यसै वर्षको बाढीबाट पाकिस्तानमा ३० अर्ब अमेरिकी डलरको क्षति भयो भनिएको छ । त्यस्तै, गत वर्ष मेलम्ची र यता केही वर्षदेखि कर्णाली

क्षेत्रमा अप्रत्यासित बाढीबाट क्षति भयो, ती पनि पुनरुत्थान गर्न नसकिने क्षति हुन् । तसर्थ, जीवन, (life) जीविका (livelihood) तथा पूर्वाधार (Infrastructure) मा भएको क्षतिलाई यसमा राखिन्छ ।

यसअघि, नेपाल जस्तै देशलाई सहयोगार्थ एलाडिसी फण्ड र एडाप्टेसन फण्ड क्रियाशील थिए । त्यस्तै, ग्रिन क्लाइमेट फण्ड, ग्लोबल इन्भाइरोमेन्टल फण्ड तथा द्विपक्षीय सहयोग दिने अनुकूलन फण्ड छन् । तर, यी कोषबाट रकम प्राप्त गर्न निकै समय लाग्ने भएकाले अति कम विकसित, ग्रुप-७७ प्लस चाइना तथा सिड्स राष्ट्रले मानवीय सहयोगजस्तै आपतकालीन ढङ्गले परिचालन हुन सक्ने कोषको माग गरिरहेका थिए । जस्तै, भूकम्प गयो भने सहायता तुरुन्तै आउँछ । नोकसानी तथा क्षति कोषको प्रकृति पनि त्यस्तै खालको हुनुपर्छ भन्ने माग हो । यो सम्मेलनले यी कोषमा सुधार गर्ने निर्णय गरेको छ ।

तेस्रो, पेरिस सम्झौतामा विश्व तापक्रमलाई सकेसम्म १.५ डिग्री सेल्सियसमा सीमित राख्ने; सो सम्भव नभए २.० डिग्री सेल्सियसभन्दा बढ्न नदिने अल्पीकरण (Mitigation) लक्ष्य गरिएको छ । आइपीसीसीको रिपोर्टले 'इमिसन डेफिसिट' भएको, 'एडाप्टेसन फण्ड' पनि 'डेफिसिट'मा भएकाले र अहिलेको तरिकाले काम गर्दा विश्वको तापक्रम २.८ डिग्री सेल्सियसमा पुग्ने भएकाले न्यूनीकरण लक्ष्य पनि बढाउने र जिवाश्म इन्धनको प्रयोग पूर्ण रूपमा अन्त्य गर्ने निर्णय सम्मेलनले गरेको छ ।

नेपालजस्ता जोखिममा परेका देशलाई यी निर्णयको महत्त्व के छ ?

विगत ३० वर्षदेखि विकसित र औद्योगिक राष्ट्रले गरेको विकासबाट नकारात्मक असर जस्तै, कार्बन र हरित ग्यास उत्सर्जनका कारण धेरै कम विकसित र विकासशील देश मारमा परेका छन् । यता केही वर्षदेखि जलवायु परिवर्तनको गति अत्यधिक बढेको अवस्था छ । नेपालकै कुरा गर्ने हो भने सन् १९९० देखि सन् २०१९ सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा उच्च हिमाली क्षेत्रमा हरेक दशकमा सरदर ०.६ डिग्री सेल्सियस तापक्रम बढिरहेकोमा अहिले त्यो क्रम पनि बढेको पाउँछौं । विश्वको तापक्रम १.१ डिग्री सेल्सियसले बढेको छ भने नेपालको

१.५ देखि १.८ डिग्री सेल्सियससम्म बढेको छ । यसर्थ, नोकसानी तथा क्षति कोषमार्फत् समुन्द्री सतह बढेर जोखिममा परेका टापु देश, मेलम्चीको बाढीजस्ता नसोचेका र अनुमान नगरिएका 'एक्ट्रिम इभेन्ट्स'बाट प्रताडित देश, आगलागी तथा सुख्खाबाट अति प्रभावित देश, हिमताल तथा हिमनदी फल्ने (Slow onset events) देश जोखिम वर्गमा पर्छन् । नेपाल 'एक्ट्रिम इभेन्ट्स' र 'स्लो अनसेट इभेन्ट्स' दुवै खालका जोखिममा रहेकाले यसबाट फाइदा पाउन सकिन्छ ।

कतिपय विकसित राष्ट्रको इच्छा नहुँदाहुँदै सम्मेलन दुई दिन लम्बिएर निर्णय भयो, कार्यान्वयन गर्ने हकमा आनाकानी गर्ने अवस्था छ कि छैन ? कोष कहिलेबाट कार्यान्वयन होला ?

कोप-२७ ले नोकसानी तथा क्षति कोष स्थापना गर्ने भनेर निर्णय गर्‍यो । कोष स्थापना गर्न २४ सदस्यीय एउटा कार्यदल बनेको छ, जसमा विकासशील र विकसित देशका बराबरी अर्थात् १२-१२ जना सदस्य छन् । सबै राष्ट्रले सदस्य मनोनयन गर्न सक्छन् । पहिले कोषको आकार तथा सञ्चालन ढाँचा बन्नुपर्छ । एक वर्षभित्र अर्थात् कोप २८ का बेला कोषको ढाँचा तथा प्रक्रियाबारे औपचारिक निर्णय हुने अनुमान छ ।

कोष अस्तित्वमा आएपछि सबैभन्दा पहिले सबैभन्दा जटिल अवस्था कसको छ अर्थात् कुन कुन देशको सबैभन्दा ठूलो क्षति भएको छ भनेर हेर्न सक्छ । अहिले सबैभन्दा ठूलो क्षति व्यहोरेको भनेर चर्चा गरिएको देश

समुन्द्री सतह बढेर

जोखिममा परेको टापु

देश, मेलम्चीको बाढीजस्ता

नसोचेका र अनुमान

नगरिएका 'एक्ट्रिम

इभेन्ट्स' बाट प्रताडित देश,

आगलागी तथा सुख्खाबाट

अति प्रभावित देश, हिमताल

तथा हिमनदी फल्ने देश

जोखिम वर्गमा पर्छन् ।

पाकिस्तान हो । त्यसैले, जहाँ जलवायुजन्य विपद्बाट ठूलो क्षति भएको छ, त्यसलाई दिने भनेर पहिलो निर्णय गर्ने सम्भावना छ । उक्त समितिले यी देश रकम पाउनका लागि योग्य छन् भन्न सक्छ ।

खासगरी जी-२० ले के प्रस्ट गरेको छ भने यो बिमा जस्तो क्षतिपूर्ति दिने कोष हैन । दोस्रो, यी देशले दिनुपर्छ भनेर बाध्यकारी गराउन पनि सक्दैन । त्यस्तै, क्षति भएको छ भन्ने वैज्ञानिक आधार हुनु पर्‍यो । जलवायु जोखिममा धेरै देश छन्, त्यसैले आइपीसीसीजस्ता संस्थाले एकदमै पुनरुत्थान गर्ने नसकिने (Irreversible damage) भएको भनी अडिट गरेर यति क्षति भएको भनी स्थापित (establish) गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसपछि कुनै विकसित देशले म यति पैसा दिन्छु भन्न सक्छ । जस्तै, बेल्जियमले केही पैसा दिइसकेको छ । पहिलो चरणमा 'एक्ट्रिम इभेन्ट्स'बाट सबैभन्दा बढी क्षति भएका देश खासगरी विगत २-३ वर्षयता बाढीबाट क्षति भोगेका देश, टापु देश र सुख्खाका कारण भोकमरी भोगिरहेका अफ्रिकी राष्ट्रले पाउने सम्भावना छ ।

तपाईंले उल्लेख गर्नु भएजस्तै क्षतिको वैज्ञानिक आधार तयार गर्न नेपालको पनि पर्याप्त तयारी आवश्यक पर्ला ? तपाईं प्रधानमन्त्रीका जलवायु परिवर्तन तथा वातावरण सल्लाहकार पनि रहिसक्नुभएको छ । सरकारको तहबाट के-के गर्नु पर्ला ?

सबभन्दा पहिले नोकसानी तथा क्षतिको जुन 'गर्भनिड बडी' छ, त्यसमा हाम्रो प्रतिनिधित्वका लागि जलवायुजन्य फण्डड प्रक्रिया (process) सम्बन्धी राम्रो ज्ञान भएको व्यक्तिलाई मनोनयन गर्नु पर्छ । यसबीचमा सरोकारवालासँग व्यापक छलफल गरेर 'लस एण्ड ड्यामेज कोलाबरेसन' भन्ने सञ्जाल स्थापना भएको छ । म सल्लाहकारको भूमिकामा रहँदा उक्त सञ्जालसँग नियमित सम्पर्क स्थापनाका लागि पहल गर्ने प्रयास गर्ने । सरकारी निकायबीचमा पनि 'लस एण्ड ड्यामेज' सम्बन्धी सञ्जाल आवश्यक ठानेर त्यससम्बन्धी पहल गर्ने ।

वन तथा वातावरण मन्त्रालयको जलवायु परिवर्तन महाशाखा यसका लागि समन्वय गर्ने निकाय पनि हो । व्यापक छलफल गरेर सरकारले एउटा वैज्ञानिक टोली

निर्माण गर्नु पर्छ । त्यसपछि नेपालले यसमा काम गरिरहेका संस्था जस्तै इसिमोड, युएनडिपीलगायतका संस्थासँग मिलेर 'लस एण्ड ड्यामेज'मा कोप २८ मा नेपालको 'पोजिसन'बारे छलफल गर्नु उपर्युक्त देखिन्छ ।

कोप २७ मा नोकसानी तथा क्षति कोष स्थापना, हिमवत्खण्ड (क्रायोस्फेयर) मुद्दालगायतमा नेपालको पनि भूमिका रह्यो भन्ने टिप्पणी आएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा हाम्रो उपस्थिति, आवाज र पैरवी बलियो बन्दै गएको हो ?

अवश्य नै बलियो बन्दै गएको छ । यसो हुनुमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयको वातावरण महाशाखाले अलि 'फोकस' समूह तथा सरोकारवालासँग नियमित छलफल गरेर एउटा पोजिसन पेपर तयार पार्ने प्रक्रिया सुरु गर्‍यो । त्यससँगै अलिकति ज्ञान भएका, इन्टिच्युसनल मेमोरी भएका वार्ताकार (नेगोसिएटर) छनोट गरियो । हामीले जहिले पनि हाम्रो पोजिसन एलाडिसी अथवा ग्रुप-७७ प्लस चाइनामार्फत् लानु पर्छ । यसका अलावा अन्य कुन-कुन राष्ट्रसँग साभेदारी गरेर 'पोजिसन' कायम गर्दा कोप २७ का निर्णयमा समावेश हुन्छन् भनेर जान्ने वार्ताकार तोकनु राम्रो भयो ।

प्रत्येक कोपमा छलफलका निश्चित एजेण्डा वा क्षेत्र हुन्छन् । कोप २७ का पाँचवटा क्षेत्र थिए । 'लस एण्ड ड्यामेज' छलफलको एजेण्डामै थिएन । नेपाललगायतका राष्ट्रले गरिरहेको मागअनुसार यो छलफलको एजेण्डा बन्यो । यो आफैमा एउटा उपलब्धि हो । नेपालका वार्ताकारले जलवायुजन्म जोखिमबाट नेपालले 'एक्स्ट्रिम इभेन्ट्स'को आवृत्ति बढेको र त्यसबाट ठूलो क्षति व्यहोरिरहेको कुरा विभिन्न फोरममार्फत् स्थापित गर्न सफल भएका छौं । यी कुरा कोप २७ को दस्तावेज (Sharm el-Sheikh Implementation Plan) मा कतै न कतै देखिन्छ ।

पछिल्लो समय हिमवत्खण्डमा जलवायुजन्म विपद् जोखिमका घटना बढिरहेको छ । नेपालले कोप २७ मा 'माउन्टेन एजेन्डा' बढाउन पनि खोज्यो । पर्वतीय राष्ट्रको तर्फबाट नेपालले नेतृत्वादायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ कि सक्दैन ?

पर्वतीय राष्ट्रको तर्फबाट नेपालले पहिले पनि नेतृत्वादायी भूमिका खेलेको छ । म इसिमोडमा

हुँदा ब्राजिलमा रियो प्लस २० सम्मेलन भएको थियो, त्यसमा पहिले 'माउन्टेन एजेन्डा' थिएन । हामीले २५ वटा देशलाई परिचालन गरेर तीनवटा 'माउन्टेन च्याप्टर' नै राख्न सफल भयौं । 'माउन्टेन एजेन्डा'लाई राष्ट्र सङ्घले नै स्वीकार गरेको छ । म इसिमोडमा हुँदा डर्बन र दोहामा गरेर दुईवटा 'माउन्टेन डे' आयोजना गर्न पहल गरें । संसारमा हिमाल भएका धेरै देश छन्, सबै देशलाई राखेर हामीले 'माउन्टेन एजेन्डा' वा 'माउन्टेन ग्रुप' जस्तै बनाउन खोज्यौं तर सम्भव भएन । हिमाल पनि भएका स्वीजरल्याण्ड, जापान, भारत, चीनजस्ता राष्ट्रमा 'क्लाइमेट जस्टिस', 'क्लाइमेट इक्विटी' 'क्लाइमेट रेजिलेन्स' जस्ता एजेन्डा हावी छन् । त्यसैले एजेन्डा साभा नभएसम्म सहकार्य राम्रोसँग हुँदैन ।

त्यसैले साभा एजेन्डा के हुन सक्ला भनेर खोजी गर्दा यसपालि मेरे नेतृत्वमा नेपाल इन्टरनेशनल क्रायोस्फेयर इनिशिएटिभको संस्थापक सदस्य बन्यो । मैले नेपालको तर्फबाट खासगरी हिउँ फल्ने र हिमताल बिस्फोट हुने र त्यसका साथसाथै 'पर्माफ्रोस्ट' फल्ने र यसबाट जीवन र जीविकामा क्षति पुग्ने कुरा राखें । हामी यो इनिशिएटिभको एउटा प्रमुख संस्थापक सदस्य भयौं । क्रायोस्फेयर कि हिमालमा हुन्छ कि दुईवटा ध्रुवमा हुन्छ । क्रायोस्फेयरमा जलवायुजन्म जोखिम बढेकाले यसमा हामीले जोड दिएका हौं । 'आर्टिक सर्कल'ले अबुधावीमा यस वर्ष क्रायोस्फेयरसम्बन्धी कार्यक्रम गर्दैछ । त्यसमा नेपालबाट उच्चस्तरको सहभागिता जनाउन आवश्यक छ । 'माउन्टेन एजेन्डा' क्रायोस्फेयर इनिशिएटिभमार्फत् अघि बढेको मान्न सकिन्छ तथा यसमार्फत हिमाली क्षेत्रका देशको नेतृत्व नेपालले लिँदा पर्वतीय मुद्दा अगाडि बढाउन सक्छ ।

नोकसानी तथा क्षति कोष क्रियाशील होला, औद्योगिक राष्ट्रले योगदान पनि गर्लान् तर त्यो त पर्याप्त नहुन पनि सक्छ । क्षति कम गर्न पूर्वतयारी तथा विपद्मैत्री पूर्वाधारमा नेपालको आफ्नै लगानी बढाउनेतिर पनि सरकारको जोड रहनुपर्ला । यसमा सरकारलाई तपाईंको सुझाव के हुन्छ ?

सरकारले यो कुरा महसुस गर्दैछ । सन् २०५० सम्म 'नेट जिरो रोडम्याप'लाई कार्यान्वयन गर्न हामीलाई ४६.४ अर्ब डलर आवश्यक पर्दछ ।

नेपालका वार्ताकारले जलवायुजन्म जोखिमबाट नेपालले 'एक्स्ट्रिम इभेन्ट्स'को आवृत्ति बढेको र त्यसबाट ठूलो क्षति व्यहोरिरहेको कुरा विभिन्न फोरममार्फत् स्थापित गर्न सफल भएका छौं । यी कुरा कोप २७ को दस्तावेज मा कतै न कतै देखिन्छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि खासगरी पूर्वसूचना प्रणाली आवश्यकताअनुसार राख्न आवश्यक छ । 'एक्स्ट्रिम इभेन्ट्स' र 'अनप्रेडिक्टेबल इभेन्ट्स' बाट हुने क्षति कम गराउन सक्छौं भने नोकसानी तथा क्षति कोषमा मात्रै भर पर्नु पर्दैन ।

जैविक विविधता र प्रकृतिमा आधारित समाधानलाई सँगै लैजानुपर्छ र यसका लागि भइरहेका संरचनालाई पारिस्थितिक प्रणालीमार्फत् सुदृढ गर्नुपर्छ । प्रकृतिमा आधारित अनुकूलन गर्न सक्दा यसमा गर्नुपर्ने 'फन्डिङ' पनि जोगाउन सक्छौ ।

यसका लागि हामीले 'लड टर्म फाइनान्सियल स्ट्राटेजी' पनि बनाइसकेका छौं । उक्त रणनीतिले पनि अन्तर्राष्ट्रिय फण्डिङमा मात्र भर पर्ने कुरा गर्दैन ।

नोक्सानी तथा क्षति कोषबाट फण्ड आउला भनेर भर नपरी क्षति हुनै नदिनेका निमित्त पूर्वतयारी गर्न आवश्यक छ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि खासगरी पूर्वसूचना प्रणाली आवश्यकताअनुसार राख्न आवश्यक छ । 'एक्स्ट्रिम इभेन्ट्स' र 'अनप्रेडिक्टेबल इभेन्ट्स' बाट हुने क्षति कम गराउन सक्थौं भने नोक्सानी तथा क्षति कोषमा मात्रै भर पर्नु नै पर्दैन ।

क्षति भइहाल्यो भने पनि थप क्षति हुन नदिन उद्धार र राहतको काम गर्ने निकाय तथा संस्थालाई चुस्तदुरुस्त राख्नुपर्छ । प्राकृतिक प्रकोपको चपेटामा त हामी छौं नै विकासका काम गर्दा हुने मानवसिर्जित जोखिम पनि थपिएका छन् । बहुप्रकोपीय जोखिम तथा बहुआयामिक सङ्कटासन्नताको अध्ययन गरेर अनुकूलित मात्र होइन, उत्थानशील समाज निर्माणमा जोड दिनु पर्छ । त्यसक्रममा निजी तथा सहकारी क्षेत्रलाई पनि जलवायु

परिवर्तनसम्बन्धी क्रियाकलापमा फन्डिङ गर्ने सम्बन्धमा प्रोत्साहन गर्न जरुरी छ ।

जलवायु परिवर्तन भनेको चुनौती मात्र होइन, अवसर पनि हो । विपद् जोखिम न्यूनीकरणको सन्दर्भमा ग्रिड (GRID) हरित, उत्थानशील र समावेशी विकास तथा हरित अर्थतन्त्रजस्ता जलवायुमैत्री लगानीको अवधारणा आएको छ । जलवायु परिवर्तनमा प्रदूषण पनि एउटा 'मेजर ड्राइभर' हो । हामीलाई स्वच्छ हावा चाहिएको छ ।

तसर्थ, हामीले वृक्षरोपणको अभियान र जङ्गलको दिगो संरक्षण तुरुन्त गर्नु पर्छ । यसबाट हजारौं रोजगारी प्राप्त हुन सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय निजी क्षेत्रले नयाँ 'कार्बन स्टक' सिर्जना गर्न ठूलो मात्रामा वृक्षरोपण गर्न चाहेका छन् । यसलाई हामी 'भोलन्टरी कार्बन मार्केट' भन्छौं ।

उदाहरणका लागि, राष्ट्रपति चुरे-तराई मधेश संरक्षण विकास समितिमार्फत् १५ हजार हेक्टरमा वृक्षरोपण गरियो भने यसबाट करिब २० लाख टनबराबरको कार्बन स्टक गर्न सकिन्छ ।

यसका लागि केही अन्तर्राष्ट्रिय निजी क्षेत्रले पहिलो चरणमा १ करोड ५० लाख अमेरिकी डलर फन्डिङ गर्ने र पहिलो चरणको कार्यक्रम सफल भयो भने ३ करोड ५० लाख डलर फन्डिङ गर्ने आश्वासन दिएका छन् ।

हाम्रा खासगरी तराई क्षेत्रका नदीका किनारामा व्यापक रूपमा वृक्षरोपण गरियो भने जोखिम न्यूनीकरण पनि भयो, पाँच ती रुखबाट आमदानी पनि गर्न सकियो ।

सरकारले कस्तो खालको प्रोत्साहन दियो भने निजी क्षेत्र जलवायुमैत्री लगानीमा आकर्षित हुन्छन् होला भनेर प्रधानमन्त्रीको सल्लाहकार हुँदा अध्ययन गरेका थियौं । निजी क्षेत्रलाई जलवायुमैत्री लगानीमा आकर्षित गर्न सरकारले हरित आर्थिक प्याकेज बनाउनु उपर्युक्त हुन्छ ।

तपाईं 'वातारण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद्'को सदस्य पनि हुनु हुन्छ । नेपालका जलवायु परिवर्तनज्ञ सुहाका बारेमा परिषद्को भूमिका के हुन्छ ?

परिषद्ले धेरै काम गर्न सक्छ । हाम्रो देशमा अनुकूलन र जोखिम न्यूनीकरणबीचमा दूरी छ । जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी काम गर्ने निकाय गृह मन्त्रालय मातहत छ भने अनुकूलनसम्बन्धी वन तथा वातावरण मन्त्रालयले हेर्छ । त्यसकारण यी दुईबीचको दूरी कम गर्न गृहमन्त्रीलाई परिषद्को उपाध्यक्ष राखिएको छ ।

वास्तवमा नेपालजस्तो अति कम विकसित तर जैविक विविधतामा धनी मुलुकलाई जलवायु परिवर्तनको नराम्रो असरबाट बचाउने भनेको प्रकृति, जैविक विविधता र पारिस्थितिक प्रणालीले नै हो । उदाहरणका लागि वन भएको क्षेत्रमा पहिरो कम गएको पाउँछौं । गह्रा सुदृढ भएको ठाउँमा खेती पनि राम्रो हुन्छ । प्रकृतिमा आधारित अनुकूलन नेपालमा सफल पनि भएको छ ।

प्रकृतिमा आधारित पूर्वाधार निर्माण तथा प्रकृतिमा आधारित विपद् जोखिम न्यूनीकरण (Eco DRR) लाई हामीले अगाडि बढाउनु पर्छ । कोप २७ ले प्रकृतिमा आधारित समाधानलाई (Nature based Solutions) एउटा महत्त्वपूर्ण औजार मानेको छ । CBD COP15 ले गरेको ग्लोबल बायोडाइभर्सिटी फ्रेमवर्कको निर्णयमार्फत् प्रकृतिमा आधारित समाधानलाई फन्डिङ पनि हुँदछ ।

तसर्थ, जैविक विविधता र प्रकृतिमा आधारित समाधानलाई सँगै लैजानु पर्छ र यसका लागि भइरहेका संरचनालाई पारिस्थितिक प्रणालीमार्फत् सुदृढ (reinforce) गर्नु पर्छ । प्रकृतिमा आधारित अनुकूलन गर्न सक्दा यसमा गर्नुपर्ने 'फन्डिङ' पनि जोगाउन सक्छौं । सारमा भन्दा परिषद्ले रूपान्तरणकारी सोच राखेको छ ।

परिषद्ले विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायबीच 'होरिजेन्टल' र तीनै तहका सरकारबीच 'भर्टिकल', दुवै खालको समन्वयको काम गर्छ ।

परिषद् एक प्रकारले बहुआयामिक समन्वयकर्ता पनि हो । यसको मुख्य उद्देश्य जलवायु परिवर्तनबाट हुने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै अनुकूलन मात्र होइन, उत्थानशील समाज र पारिस्थितिक प्रणाली पनि बनाउन सक्छौं भन्ने हो ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा लैंगिक, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरण

अनिता निरौला

सहसचिव, नेपाल सरकार

हामी सबैलाई जानकारी भएकै कुरा हो र तथ्याङ्कले पनि देखाएको छ, जो संवेदनशील वर्ग छ, उसैलाई विपद्को जोखिम बढी हुन्छ र असर पनि । उक्त वर्गलाई विपद्बाट प्रभाव परिसकेपछि सामान्य अवस्थामा फर्किनका लागि पनि बढी कठिन हुन्छ । त्यसकारण यस्ता वर्गलाई विशेष सहयोग, संरक्षण, सशक्तीकरण, क्षमता विकासलगायतका कुरामा उहाँहरूकै सहभागितामा राज्यको विशेष सहयोगको आवश्यकता पर्छ । यो कुरा विश्वव्यापी तथ्याङ्क, अध्ययन र हाम्रा अनुभवले पनि देखाएको छ । 'जहाँ गाह्रो, त्यहाँ साह्रो' अर्थात् जो कमजोर छ, त्यहीलाई नकारात्मक असर बढी पर्छ । यहाँ ती कुरालाई विपद्को क्षेत्रमा कसरी समावेश गर्ने भन्ने कुरा हो ।

चर्चा गर्न चाहेको अपाङ्गता भएका व्यक्ति, महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकलाई विपद्का विषयमा कसरी समावेश गर्ने र प्राधिकरणले यस विषयमा के गरिरहेको छ ? कसरी सोचिरहेको भन्ने विषयमा हो । विपद्बाट यो वर्गमा बढी असर पर्ने कुरा देखिसकेपछि उहाँहरूलाई विशेष तरिकाले कसरी हेर्ने त ?

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा चाहिँ यो विषयमा GESI भनेर मात्र पनि पुगेन । त्यसैले प्राधिकरणले GEDSI नै भन्न आवश्यक ठान्यो । किन हामीले GEDSI नै भन्यौं त ?

GESI मात्र भन्दा महिला पुरुषको भूमिका तथा सामाजिक बञ्चितकरणमा परेका वर्गको सहभागितालगायतका कुरा मात्र सम्बोधन भएको पाइन्छ, यद्यपि त्यो पनि पर्याप्त छैन । त्यसभित्रको विशिष्टतालाई खण्डीकृत तथ्याङ्कको आधारमा अन्तरविषयगत (intersectional) दृष्टिकोणबाट सम्बोधन गर्न पर्याप्त मात्रामा सकिएको छैन । त्यसैगरी सामाजिक समावेशीकरणभित्र समाजका पछाडि पारिएका केही वर्गलाई समेटेपछि ती सबै वर्ग समेटिएका छन् कि छैनन् भन्ने कुरामा पनि पर्याप्त ध्यान पुग्न सकेको पाइँदैन । साथै अपाङ्गता भएका व्यक्ति पनि सामाजिक समावेशीकरणभित्र आउँछ भन्ने बुझाइ रह्यो तर त्यो अप्रत्यक्ष रूपमा आएको अपाङ्गताको विषयलाई चाहिँ प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्न सकिएन, जसले गर्दा पनि धेरै विषयमा छुटिराखेको थियो र छ ।

विपद्को क्षेत्रमा चाहिँ लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणको विषयभित्र विशेषगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अझै बढी असर गर्ने हुँदा उहाँहरूका लागि हामीले फरक तरिकाले सोच्नु आवश्यक छ । उहाँहरूका लागि सहूलियतपूर्ण सुविधा, संरक्षणका उपाय, सशक्तीकरणका उपाय खोज्नु आवश्यक छ । तर, अहिलेसम्मको अनुभवबाट हेर्दा उहाँहरूको आवश्यकता नै के हो भन्ने कुरा पहिचान गरेर अनुकूल हुने खालका कार्यक्रम, नीतिको डिजाइन गर्ने विषयमा कमै ध्यान दिन सकेको पाइयो । यसलाई मध्यनजर गर्दै

'जेसी' मात्रै किन भन्ने त ? 'जेडसी' भन्थे भने 'डिस्पेवेलिटी' पनि प्रत्यक्ष रूपमा शीर्षकमा आउँछ र 'डिसएबिलिटी'लाई विपद्को विषयमा अझै प्राथमिकतामा राखेर हेरिनुपर्छ भन्ने कुरा प्राधिकरणको नेतृत्व र सिङ्गो टिमले महसुस गर्‍यो । महिला तथा सामाजिक समावेशीकरण भनिरहँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सरोकार पनि त्यसभित्रै समावेश भएको मानिने गरेको भए पनि अपाङ्गताको सवाल भने त्यति स्पष्टसँग सम्बोधन हुन छुटेको पाइन्छ ।

त्यसकारण, विपद् जोखिम न्यूनीकरणको विषय हेर्ने केन्द्रीय निकायका रूपमा ऐनले नै प्राधिकरणको परिकल्पना गरेको र केन्द्रीय निकायको सक्रियतामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा लैङ्गिक अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई समाहित गर्न प्राधिकरणले नेतृत्व लिन आवश्यक देखिएको हो । विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३० ले तय गरेका विपद्बारेको बुझाइदेखि लिएर विपद्पश्चातको पुनर्लाभ, पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा नै महिला अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरणका मुख्य सवाललाई व्यवहारमा नै सम्बोधन गर्ने गरी रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गर्नुपर्ने भएको हो । पहिलो कुरा त हाम्रो बुझाइमै अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । प्रदेश, स्थानीय तह, जिल्ला तहमा हामीले गर्ने हाम्रो विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका विभिन्न क्रियाकलापमा यसलाई कसरी समावेश गर्ने त ? यो वर्ग पछाडि परेको छ, यो वर्गलाई बढी प्रभाव पर्छ, सम्बोधन गर्नु पर्छ भन्ने कुरा सामान्यतया सैद्धान्तिक रूपमा महसुस भए तापनि कसरी गर्ने भन्ने विषयमा ग्याप देखियो । यसबारे हाम्रो पनि बुझाइमा

कमी नै थियो ।

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट हस्तान्तरण भई आएका निजी आवासलाई अपाङ्गता भएको व्यक्तिको पहुँचयुक्त बनाउने र अपाङ्गता भएका भूकम्प पीडितका लागि सहयोग सामग्री व्यवस्थापन गर्ने कामको अनुभवले पनि हामीलाई यो रणनीतिक कार्ययोजना बनाउन प्रेरित गर्‍यो । यसमा सबै सरोकारवालाको सुझाव लिइएको छ । सरोकारवालाका सुझावलाई कसरी समावेश गर्ने ? क्रियाकलापको तहमा कसरी जाने ? नीतिले कसरी 'गाइड' गर्ने ? त्यो नीतिमा टेकेर कार्यक्रम कसरी बनाउने ? र, त्यो कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि स्रोत साधन, अन्तरनिकाय समन्वयदेखि लिएर सरोकारवालाको सहभागिता र खासगरी यो समुदाय आफैँको सहभागितालाई कसरी सुनिश्चित गर्ने ? यी प्रश्नमा यो रणनीतिक कार्ययोजनाले विशेष ध्यान दिएको छ ।

यो रणनीतिक कार्ययोजनामा हामीले सेण्डाई फ्रेमवर्कको आधारमा बनेको जुन रणनीतिक कार्ययोजना छ (२०१८-२०३०), त्यो रणनीतिक कार्ययोजनाले पहिचान गरेका चारवटा प्राथमिकताका क्षेत्रलाई आधार बनाएर फेरि त्यसलाई आठवटा 'थिमेटिक एरिया' भनेर पहिचान गरेका छौं, जुन प्रस्तावित National Disaster Resilience Framework (NDRF) को प्राथमिकता क्षेत्र पनि हो । अहिलेलाई NDRF मस्यौदाकै क्रममा भएको हुनाले हामीले यसलाई 'थिमेटिक एरिया' भनेका छौं । जसमा एक, विपद् तथा जलवायु परिवर्तनको जोखिमबारे बुझाइ,

दुई, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा विपद् जोखिम शासकीय पद्धतिको सुदृढीकरण, तीन, उत्थानशीलता वृद्धिका लागि विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा निजी तथा सार्वजनिक लगानी प्रवर्द्धन, चार, प्रभावकारी प्रतिकार्यका लागि विपद् पूर्वतयारीको सुदृढीकरण, पाँच, पुनर्लाभ, पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणमा अझ राम्रो र बलियो निर्माण, छ, अनुसन्धान, तालिम र क्षमता अभिवृद्धि, सात, राम्रो बहुप्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली र आठ, विपद् जोखिम वित्तीय व्यवस्थापनका विषय छन् । उपरोक्त विषय-क्षेत्रभित्र लैङ्गिक अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरणको सवाललाई कसरी समावेश गर्ने भन्ने कुरालाई छयाल गरेर रणनीतिक कार्ययोजनाको रणनीतिक क्रियाकलाप तय गर्दैछौं । हरेक विषय-क्षेत्रभित्र विभिन्न रणनीतिक क्रियाकलाप प्रस्ताव गरिने छ । हरेक रणनीतिक क्रियाकलापको नतिजा प्रभाव, जिम्मेवार निकाय, सहयोगी निकाय, समयसीमा, बजेट र जोखिम समेतलाई पहिचान गरी प्रस्ताव गरिनेछ । तर्जुमाको क्रममा रहेको उक्त रणनीतिक कार्ययोजना नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति, स्थानीय सरकार र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन क्षेत्रमा क्रियाशील विकास साभेदार, साभेदार संस्था, निजी क्षेत्र, सञ्चारमाध्यम, सामुदायिक संघ/संस्था सबैले स्वामित्व लिएर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दस्तावेज हुने भएकाले यसमा आठवटै विषयगत क्षेत्रका रणनीतिक क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी उपरोक्त सबैको हुने गरी जिम्मेवार निकाय र सहयोगी निकायको भूमिका समेत उक्त रणनीतिक कार्ययोजनामा

उल्लेख हुनेछ । कतिपय क्रियाकलापको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार निकाय प्राधिकरण हुनेछ भने कुनैमा सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालय छ । धेरैजसो क्रियाकलाप कार्यान्वयनमा स्थानीय तह आफैँ जिम्मेवार हुनेछन्, जुन कुरा संविधानले स्थानीय तहलाई दिएको एकल अधिकारको सूचीमा पनि उल्लेख छ, त्यसमा प्राधिकरणलगायत सङ्घीय मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र अन्य सरोकारवाला निकायले सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

प्राधिकरणकै विज्ञता र विशेष स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्ने क्रियाकलाप प्राधिकरणको नेतृत्वमा अन्य निकायको सहयोगमा गर्ने गरी र कतिपय क्रियाकलाप चाहिँ स्थानीय तहको नेतृत्वमा प्रदेश सरकारलगायत अन्य विषयगत निकाय र सरोकारवालाको सहयोगमा गर्ने गरी तथा विषयगत निकायको जिम्मेवारी वा विशेषज्ञताको क्षेत्रका क्रियाकलाप विषयगत निकायकै नेतृत्वमा गर्ने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । आठवटा प्राथमिकतामा 'जेड्सी'को 'इन्टिग्रेसन'को सुरुवात विपद्बारेको बुझाइ, 'जेड्सी'को समुदायमा पर्ने विपद् र जलवायु परिवर्तनलाई बुझ्ने र बुझाउने क्रियाकलापबाट गर्ने गरी मस्यौदामा प्रस्ताव गरिएको छ । पहिलो कुरा त तथ्याङ्क नै हामीलाई आवश्यक पर्छ । उदाहरणका लागि, घरलौरी जोखिमको अवस्थाको जानकारी चाहिन्छ, त्यो घरभित्र कस्ता व्यक्ति बस्नु हुन्छ ? जेष्ठ नागरिक कति बस्नु हुन्छ ? अपाङ्गता भएका व्यक्ति कति बस्नु हुन्छ ? महिला अनि लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकलगायत पिछडिएको वर्ग, जो संवेदनशील वर्ग भनिएको छ, उहाँहरू कति बस्नु हुन्छ ? उहाँहरूका सम्बन्धन गरि

२०७९ पुस ४ गते आयोजित 'विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समावेशीकरण तथा सहभागिता' विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रम ।
तस्बिर : रा.वि.जो.न्यू.व्य. प्रा.

बहुअपाङ्गता भएका गोदावरी-४, ललितपुरमा श्यामबहादुर पहेरीको अपाङ्गतामैत्री बनाइएको घरको पिँढी र सङ्घार ।

तस्बिर : रा.वि.जो.न्यू.व्य. प्रा.

नुपर्ने सवाल वा आवश्यकता के छन् ? विपद् पूर्व विपद्को समयमा तत्काल र विपद्पश्चात् के, कस्तो जोखिम हुन सक्छ र के कस्तो पूर्वतयारी आवश्यक छ ? त्यसका आधारमा तथ्याङ्क स्थानीय तहको प्रणालीमा भयो भने बल्ल विपद्का समयमा पूर्वतयारी, पूर्वकार्य, उद्धार र राहतको काम प्रभावकारी हुन सक्छ । यस्तो तथ्याङ्क नियमित अद्यावधिक गर्ने गरी प्रणाली स्थापना, जनशक्तिको व्यवस्था र क्षमता अभिवृद्धिमा स्थानीय तहमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण, स्थानीय तहको क्षमता विकास पनि साथसाथै गर्ने र त्यो खालको तथ्याङ्क राख्ने प्रणाली विकास गर्न सक्थौं भने जोखिमको बुझाइमा आधारभूत तहको काम हुन सक्छ ।

सँगसँगै क्षमता अभिवृद्धिका क्रियाकलाप, विपद्का घटनामा आधारित कृत्रिम घटना अभ्यास, अनलाइन ट्रेनिङ्ग, इ-लर्निङ्ग प्लेटफर्मलगायतका कुरा र अरू पनि हाम्रा समुदाय तहमा गरिने क्रियाकलापमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत विपद् जोखिमको हिसाबले संवेदनशील समूहलाई लक्षित गरेर गर्नुपर्ने हुन्छ । स्वयंसेवक परिचालन, स्वयंसेवकको क्षमता अभिवृद्धिसहित विपद् जोखिमका हिसाबले संवेदनशील समूहको सहभागिता कसरी गराउने ? उहाँहरूको सशक्तीकरण कसरी गर्ने ? उहाँहरू आफैँलाई कसरी च्याम्पियन बनाउने ?

अनि स्वयंसेवक प्रणालीभित्र उहाँहरूलाई कसरी आबद्ध गर्ने भन्ने कुरा समेट्दै प्रस्तावित रणनीतिक कार्ययोजनामा आठवटै प्राथमिक क्षेत्रका क्रियाकलाप मस्यौदामा तय गरिएको छ ।

प्रस्तावित क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्ने समयवाधि सन् २०३० सम्म हुनेछ । प्रस्तावित विपद् उत्थानशील नेपाल राष्ट्रिय कार्यढाँचा (NDRF)को प्रस्तावित प्राथमिकता र समयवाधिसँग पनि तादात्म्य मिलाइने छ । रणनीतिक क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न एक, पाँच र आठ वर्षभित्र गर्ने गरी तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन समयसीमा तोकिने छ । हरेक रणनीतिक क्रियाकलापका लागि अनुमानित लागत समेत उल्लेख गरिनेछ । कार्यान्वयनमा जोखिम के हुन सक्छ ? पहिचान गरिनेछ, जसले गर्दा जोखिमलाई ख्याल गरेर कार्यान्वयनको वातावरण बनाउनु पर्ने हुन्छ । स्थानीय सरकारदेखि सङ्घीय सरकारसहित चारै तहको शासकीय व्यवस्था र तीनै तहको सरकारको क्षमता विकास, सरोकारवालासँगको सहकार्य अनि 'अम्ब्रेला एप्रोच'बाट साभेदार संस्थाका काम, कारबाहीलाई पनि व्यवस्थित गर्न सकिँएमा विपद्का क्षेत्रमा सामाजिक समावेशीकरणको विषयलाई बुझ्न र समावेश गर्न मद्दत पुग्नेछ । सबैको स्वामित्व र जिम्मेवारीबोधसहित प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कार्यदलका तर्फबाट

मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिइसकेपछि सङ्घीय विषयगत निकाय, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, साभेदार संस्था र सरोकारवालासँग अन्तरक्रिया गरी सुभाब लिएर नै यसलाई परिमार्जनसहित प्राधिकरणले स्वीकृतिको प्रक्रिया अगाडि बढाउनेछ ।

रणनीतिक कार्ययोजना स्वीकृत भइसकेपछि लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता र सामाजिक समावेशीकरण (GEDSI)को विषयलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरणका सबै पक्षमा समावेश गर्नका लागि बुझाइको अभिवृद्धि हुने, आधारभूत तथ्याङ्क तयार हुने, आधारभूत क्षमता विकास हुने र उहाँहरूको विशेष आवश्यकता र सम्बोधनमा नवप्रवर्तनका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान हुनेलगायतका काम हुनेछ ।

रणनीतिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयनबाट सन् २०३० भित्र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा लैङ्गिक अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरणका सवाल सम्बोधनमा व्यावहारिक काम हुने र आधारभूत तथ्याङ्क, आधारभूत क्षमता तथा आधारभूत स्रोतसामग्री व्यवस्थापन भई हालको अवस्था सुधार गर्न सकिन्छ भन्ने प्राधिकरणको विश्वास रहेको छ ।

(सहसचिव निरीला २०७८ वैशाखदेखि २०७९ चैत्रसम्म प्राधिकरणमा कार्यरत हुनुहुन्थ्यो । हाल उहाँ रामेछाप जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारी हुनुहुन्छ ।)

विपद् जोखिमबारेको बुझाइ र नेपालको अवस्था

१. विषय प्रवेश

कुनै स्थान वा क्षेत्रमा प्राकृतिक एवम् अप्राकृतिक प्रकोपका कारण आपत्कालीन अवस्था सिर्जना भई जनधनको क्षतिका साथै जीवनयापन र वातावरणमा प्रतिकूल असर पर्छ भने सो अवस्थालाई विपद् भन्नु पर्छ भनी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐनमा परिभाषित गरिएको छ । ऐनको उक्त परिभाषाले मुख्यतया: तीनवटा पक्षको समग्रताबारेमा उल्लेख गरेको छ । पहिलोमा, प्राकृतिक वा अप्राकृतिक प्रकोपको घटना रहेको छ, जस्तै भूकम्प, बाढीपहिरो, आगलागी, आँधी, चट्याङ्ग, सुख्खा, द्वन्द्व, गृहयुद्ध आदि । दोस्रोमा, उक्त प्रकोपले प्रभाव पार्नसक्ने मानवीय, आर्थिक एवम् अन्य पक्ष रहेका छन् । प्रकोपका कारण प्रभाव पर्न सक्ने मानिस, पशुपञ्छी, भौतिक संरचना, कृषिउपज, उद्योगलगायतका पक्ष प्रकोपको सम्मुखमा रहेका भनी मान्न सकिन्छ । तेस्रो

डा. डिपान भट्टराई

उपसचिव, नेपाल सरकार

पक्षको रूपमा रहेको आपत्कालीन स्थिति एवम् प्रतिकूल असरले संयुक्त रूपमा प्रकोपको सम्मुखतामा रहेका पक्षको सङ्कटासन्नतालाई सङ्केत गर्छ । प्रकोपको सम्मुखमा जोखिम वर्ग जस्तै, गर्भवती महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिकलगायत जीर्ण तथा न्यूनतम मापदण्ड पूरा नगरी निर्मित संरचना आदि रहेको अवस्थाले सङ्कटासन्नतालाई जनाउँछ । यसरी हेर्दा,

प्रकोपको घटना, प्रकोपप्रतिको सम्मुखता र उक्त प्रकोपका कारण प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था (सङ्कटासन्नता)को संयोजनले विपद्जन्य परिस्थितिको सिर्जना हुन्छ र सो लाई नै विपद्को जोखिम रहेको भन्न सकिन्छ ।

विपद् जोखिमबारेमा जानकारी भएमा सम्भावित प्रकोपको अल्पीकरण गर्न तथा प्रकोपको सम्मुखतामा रहेका पक्षको सङ्ख्या घटाई वा प्रकोपको सामना गर्न सक्ने क्षमता बढाई सङ्कटासन्नता कम गर्न सकिने हुन्छ । यसका लागि विपद् जोखिमको आँकलन गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि शासकीय क्षमता जस्तै पूर्वतयारी, खोज तथा उद्धार, खाद्यान्न भण्डारण, सञ्चार र स्वास्थ्य संरचना, विपद् जोखिम वित्तीय व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्ने तथा जनस्तरमा विपद् जोखिमबारेको बुझाइ र पूर्वतयारीको तत्परता अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

२. नीतिगत व्यवस्थामा विपद् जोखिमबारेको बुझाइ

सन् १९९४ को योकोहामा रणनीति तथा २००५-२०१५ का लागि तर्जुमा भएको ह्योगो कार्ययोजनाले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र विपद् उत्थानशील समाज निर्माणको विषय विश्वव्यापी रूपमा आगाडि बढाए। नेपालमा विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धमा पहिलो कानुनी दस्तावेजका रूपमा रहेको दैवी प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९ ले प्रकोपलाई परिभाषित गर्ने एवम् गृह मन्त्रालयको नेतृत्व तथा समन्वयमा प्रकोपपछिको उद्धार कार्य सञ्चालन गरिने विषयका सम्बन्धमा उल्लेख गरेको थियो। उक्त ऐनको तर्जुमाका सन्दर्भमा विपद्लाई मानवीय नियन्त्रणभन्दा पर रहेको दैवीप्रकोपका रूपमा बुझिएको पाइन्छ। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ह्योगो फ्रेमवर्कमा सहमत जनाएको सन्दर्भमा तर्जुमा भएको विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६ ले विपद् जोखिम न्यूनीकरणको विषय अगाडि ल्याएको हो। सो पश्चात् क्रमबद्ध रूपमा तर्जुमा भएका विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका विषयलाई प्राथमिकता दिएका छन्।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३०

विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी प्राथमिकता, लक्ष्य तथा रणनीतिक क्रियाकलापसहित तर्जुमा भएको सेण्डाई फ्रेमवर्क २०१५-२०३० मा नेपालले प्रतिबद्धता जनाई सोही अनुसार विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३० तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिरहेको छ। उक्त कार्ययोजनाले चारवटा प्राथमिकता क्षेत्रमा आधारित भई सोही बमोजिमका प्राथमिकता प्राप्त कार्य र रणनीतिक क्रियाकलाप तर्जुमा गरेको छ। कार्ययोजनाको पहिलो प्राथमिकतामा विपद् जोखिमबारेको बुझाइसम्बन्धी क्षेत्र उल्लेख भएको छ। कार्ययोजनाले नेपालमा विपद्को बुझाइलाई प्रकोपअनुसारको जोखिम आँकलन, सो का लागि अन्तरनिर्णय समन्वय, प्रभावकारी सूचना प्रणालीको विकास तथा सूचना प्रवाह र विपद् जोखिमबारेको बुझाइका लागि क्षमता अभिवृद्धि गरी चार

वटा प्राथमिकता प्राप्त कार्यअन्तर्गत रणनीतिक क्रियाकलाप तय गरेको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५

नेपाललाई विपद् उत्थानशील समाजको रूपमा स्थापित गर्ने दीर्घकालीन सोच तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणालाई मूलप्रवाहीकरण गर्न आवश्यक मार्गदर्शन गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्यसहित तर्जुमा भएको विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६ ले विपद्को सम्भाव्य जोखिमको लेखाजोखा, पहिचान, अनुगमन र पूर्वचेतावनी प्रणाली सुदृढ गर्ने, सो को जानकारी सबैले प्राप्त गर्न सक्ने गरी शिक्षा प्रदान गर्ने तथा व्याप्त जोखिमका कारक तत्वलाई कम गर्ने गरी प्राथमिकता क्षेत्र निर्धारण गरेको थियो। त्यस्तै, विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, जलवायु अनुकूलित तथा उत्थानशील राष्ट्रको निर्माण गर्दै दिगो विकासमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन सोच राखी तर्जुमा गरिएको विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ ले प्राकृतिक एवम् गैरप्राकृतिक विपद्बाट व्यक्तिको जीवन तथा सम्पत्ति, स्वास्थ्य, जीविकोपार्जन तथा उत्पादनका साधन, भौतिक एवम् सामाजिक पूर्वाधार, सांस्कृतिक एवम् वातावरणीय सम्पदामा हुने क्षतिको उल्लेख्य रूपमा कम गर्ने उद्देश्य लिएको छ। सो का साथै, विपद् जोखिमको बुझाइ अभिवृद्धि गर्ने तथा सबै तह र वर्गमा विपद् जोखिमसम्बन्धी जानकारीको पहुँच सुनिश्चित गर्ने विषयलाई समेत प्राथमिकतामा राखेको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४

विपद् व्यवस्थापनका सबै क्रियाकलापको समन्वयात्मक र प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी विपद्बाट सर्वसाधारणको जिउज्यान र सार्वजनिक, निजी तथा व्यक्तिगत सम्पत्ति, प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदा र भौतिक संरचनाको संरक्षण गर्ने प्रस्तावसहित विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ जारी भएको छ। ऐनले प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय परिषद् रहने व्यवस्था गरेको छ भने परिषद्बाट स्वीकृत नीति तथा योजनाको कार्यान्वयन गर्ने, गराउने काम

समेतका लागि गृहमन्त्रीको अध्यक्षतामा कार्यकारी समिति रहने उल्लेख गर्दै परिषद् र समितिको सचिवालयको रूपमा रहने गरी राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण रहने व्यवस्था गरेको छ। ऐनले प्राकृतिक विपद्को सम्भावित असरलाई न्यूनीकरण गर्न जोखिमयुक्त स्थानको पहिचान गर्ने र त्यस्ता स्थलको जोखिमसम्बन्धी नक्साङ्कन गर्ने गराउने एवम् जोखिम संवेदनशील विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने गराउने जिम्मेवारी कार्यकारी समितिलाई तोकेको छ।

१५औं योजना

१५औं योजनाले विपद् जोखिमबाट सुरक्षित र उत्थानशील नेपाल निर्माण गर्ने सोच बनाई तीन तहमा बहुप्रकोपीय जोखिम नक्साङ्कन/सूचनामा आधारित विपद् जोखिम पूर्वाङ्कन, पूर्वतयारी, प्रतिकार्य र पुनर्लाभसम्बन्धी क्षमता विकासका साथै विपद् जोखिम संवेदनशील योजना र पूर्वाधार निर्माणको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्य लिएको छ। सो सम्बन्धमा सबै तहमा बहुप्रकोपीय जोखिम आँकलनमा आधारित भई यससम्बन्धी बुझाइ अभिवृद्धि गर्दै सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने कार्यनीति अख्तियार गरेको छ।

समग्रमा, नेपालले अवलम्बन गरेका नीतिगत व्यवस्था तथा योजनामा बहुप्रकोपीय विपद् जोखिम आँकलन तथा नक्साङ्कन र सो सम्बन्धी बुझाइलाई सम्बन्धित सबैको पहुँचमा पुऱ्याउने गरी प्राथमिकता लिइएको देखिन्छ भने सोही बमोजिम क्रियाकलाप निर्दिष्ट गरी जिम्मेवारी तोकिएको पाइन्छ।

३. नेपालमा विपद् जोखिमबारेको बुझाइको अवस्था

साविकमा विपद्को घटनालाई दैवीप्रकोपको रूपमा मान्ने गरिएको नेपालको सन्दर्भमा विपद्को पूर्वाङ्कन गरी सम्भावित क्षति न्यूनीकरणको प्रयास गर्ने प्रचलन थिएन। विपद् व्यवस्थापनका क्रियाकलाप केवल खोज, उद्धार, राहत वितरण र पुनर्निर्माणमा केन्द्रित थिए। समयसँगै, उक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि पूर्वतयारीमा ध्यान दिनुपर्ने विषय विस्तारै महसुस हुँदै आयो। विकासप्रक्रियामा विपद् संवेदनशीलता मूलप्रवाहीकरण हुन

नसक्नु, सहरी क्षेत्रमा अत्यधिक जनसाङ्ख्यिक चाप पुर्नु, अव्यवस्थित रूपमा बस्ती विकास हुनु तथा जीविकोपार्जनका लागि सीमान्तकृत जमिनको उपयोग गर्नु लगायतका स्थिति विद्यमान रहनुले राज्य र जनस्तरमा विपद्बारेको संवेदशीलता ज्यादै न्यून रहेको छ भन्न सकिन्छ। नेपालमा विपद् जोखिम र यस बारेको बुझाइका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा माथि चर्चा गरिए जस्तै मुख्यतया: तीनवटा विषय प्रकोप, सम्मुखता र सङ्कटासन्नतामा केन्द्रित भई हेर्न सकिन्छ।

विगत केही दशकयताको तथ्याङ्क हेर्ने हो भने नेपालमा विपद्का घटनाको सङ्ख्यामा वृद्धि भइरहेको तथा सोबाट मानवीय एवम् आर्थिक क्षति पनि बढिरहेको देखिन्छ। सन् २०१५ देखि २०२१ सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा वर्षेनी ३००० भन्दा बढी विपद्का घटना हुने गरेको र सो अवधिमा १२,३१५ जनाको विभिन्न विपद्का कारण मृत्यु भएको तथ्याङ्क गृह मन्त्रालयसँग छ। त्यसैगरी, जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित परिणामले वायुमण्डलीय तापक्रममा वृद्धि भएको, हिमनदी तथा हिमताल विस्फोटनको जोखिममा रहेको, पर्यावरणीय स्थितिमा नकारात्मक असर परेको, विश्वव्यापी रूपमा जनस्वास्थ्य एवम् कृषि तथा पशुपञ्छीजन्य महामारी फैलिरहेकाले प्रकोपका घटनामा वृद्धि हुँदै जानेतर्फ सङ्केत गर्छ।

जनस्तरमा आर्थिक सम्भावना एवम् जीविकोपार्जनका अन्य अवसरको खोजीको सिलसिलामा काठमाडौँ तथा देशका अन्य सहर र बजारोन्मुख क्षेत्रमा बसाइँ सर्ने प्रचलनका कारण उक्त क्षेत्रमा तीव्रतर रूपमा

जनसङ्ख्या वृद्धि भइरहेको छ। यसले एकातर्फ पर्यावरणीय ह्रास, जल तथा वायु प्रदूषण एवम् पारिस्थितिक पद्धतिमा असन्तुलनको अवस्था सिर्जना भएको छ भने अर्कोतर्फ कुनै निश्चित भुगोलमा मात्र अधिक जनसङ्ख्याको बसोबास केन्द्रित हुँदा सम्भावित प्रकोपप्रतिको सम्मुखतामा वृद्धि भएको छ। त्यसैगरी, विपद् जोखिम संवेदशील भू-उपयोग पद्धति निर्धारण हुन नसक्नु तथा भू-उपयोगसम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयन हुन नसक्नुले प्रकोपको सम्मुखमा रहेका क्षेत्र तथा सीमान्तकृत जमिनमा आवास तथा सेवाको अव्यवस्थित विस्तारका कारण प्रकोपको सम्मुखता र सङ्कटासन्नतामा थप वृद्धि भएको छ। उदाहरणका लागि, नदी खोलाको तटमा तथा भिरालो जमिनमा बसोबास एवम् खेतीपाती गर्ने प्रचलनले प्रकोपप्रतिको सम्मुखता बढेको देखिन्छ।

प्राकृतिक स्रोत, साधनको प्रयोगमा परम्परागत ज्ञान, सीप र पद्धतिको उपयोग गर्न नचाहने परिपाटी एवम् निर्माणसम्बन्धी आधुनिक विधिको सम्पूर्ण जानकारी भइनसकेको अवस्थामा नेपालमा निर्मित निजी तथा सार्वजनिक संरचना विपद् जोखिमको सङ्घारमा रहेका छन्। भवन तथा पूर्वाधारको निर्माणमा कमजोर प्रविधि र निर्माणकार्यमा गुणस्तरहीन सामग्रीको प्रयोग हुनुले संरचनागत सङ्कटासन्नतामा वर्षेनी वृद्धि भइरहेको छ। निर्माणका सम्बन्धमा प्राविधिकको सुपरीवेक्षण एवम् सहयोग विना निर्मित भौतिक संरचना कमजोर भई थप सङ्कटोन्मुख रहेका छन्। विकासका पूर्वाधारमध्ये प्रमुख रूपमा रहेको सडक निर्माणका सम्बन्धमा पर्याप्त अध्ययन नभई पहाडी भूगोलमा सडक निर्माण गर्दा

एकातर्फ निर्मित सडकको गुणस्तरीयता कायम हुन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ पहाडी क्षेत्रमा रहेका बस्तीमा पहिरोको जोखिम बढेको र सवारी दुर्घटनाको सम्भावना समेत वृद्धि भएको छ।

नेपालको सन्दर्भमा राज्य पक्ष र आमजनता दुवैमा विपद् जोखिमबारेको बुझाइ पर्याप्त हुन सकेको पाइँदैन। राज्य पक्षले सम्भावित विपद् जोखिमको पहिचान गर्न तथा जोखिम आँकलन गरी विपद् जोखिमबारेको चासो र बुझाइ वृद्धि गर्न सकेको देखिँदैन। जोखिम पहिचानका लागि आवश्यक पूर्वसूचना प्रणालीको स्थापना, भौगर्भिक अध्ययन, जोखिमयुक्त वस्ती तथा संरचनाको अध्ययन आदिमा पर्याप्त लगानी हुन सकेको छैन भने आवश्यक प्राविधिक दक्षताको समेत अभाव रहेको छ। भएका पूर्वसूचना प्रणालीबाट प्राप्त जानकारीलाई जनस्तरसम्म पुऱ्याउन प्रभावकारी सञ्चारप्रणालीको प्रयोग गर्न सकिएको छैन। नेपाल एक त कमजोर राजस्व क्षमता भएको मुलुक हो। त्यसमा पनि सङ्कलित राजस्वको परिचालन विपद् जोखिम न्यूनीकरणका कार्यमा पर्याप्त मात्रामा हुन सकेको छैन भने पूर्वाधार निर्माणका क्रममा विपद् संवेदनशीलतालाई ध्यान दिइने गरेको देखिँदैन। भवन निर्माण तथा भू-उपयोगसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको पाइँदैन। त्यसैगरी, जनस्तरमा पनि विपद्को घटना हुनुपूर्व नै सो प्रति चासो नदिने, सकेसम्म मापदण्ड छल्ने भए पनि कम लगानीमा सम्पन्न हुने गरी निजी निर्माण गर्ने, विविध सहजतालाई मध्यनजर गर्दै सहर केन्द्रित भई बसोबास गर्नेलगायतका परिपाटी विद्यमान छन्।

४. विपद् जोखिमबारेको बुझाइ

किन आवश्यक छ ?

विपद्का कारण वर्षेनी ठूलो सङ्ख्यामा मानवीय क्षति हुने गरेको छ। विपद्बाट मानवनिर्मित संरचना, कृषि उपज, औद्योगिक व्यवसायलगायत सामाजिक आर्थिक पक्षमा पुनर्भरण हुन नसक्ने गरी क्षति भइरहेको छ। विपद्का कारण कैयौँको सङ्ख्यामा मानिस घरबारीविहीन हुन पुगेका छन् भने जीविकोपार्जनका अवसरमा क्षति पुदा बसाइँ-सराइमा पनि वृद्धि भइरहेको छ। त्यसैगरी, विपद्पश्चातको खोज, उद्धार,

प्रतिनिधिसभा सदस्यहरूलाई विपद् जोखिमसम्बन्धी विषयवस्तुबारे जानकारी गराउँदै कार्यकारी प्रमुख अनिल पोखरेल (२०७९ असार)।
तस्बिर : रा.वि.जो.न्यू.व्य. प्रा.

राहतदेखि पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना जस्ता विपद् पुनर्लाभका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न समेत सार्वजनिक बित्तमा उतिकै भार परेको छ।

प्रकोपका घटना कम गर्न सकिँदैन, यद्यपि प्रकोपबाट हुने क्षति न्यूनीकरणका लागि प्रयास गर्न सकिन्छ। विपद्को घटना हुनुपूर्व गरिने विपद् जोखिमको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन, विपद् रोकथाम वा विपद्बाट हुने क्षतिको न्यूनीकरण तथा विकासका कार्यमा विपद् जोखिमलाई कम गर्नेसम्बन्धी कार्यलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण भन्न सकिन्छ। सम्भावित विपद्बाट हुने क्षति न्यूनीकरणका लागि मूलतः विपद् जोखिमको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरी विपद् जोखिमको आँकलन गर्नुपर्ने हुन्छ। विपद् जोखिमको पहिचान तथा विश्लेषण गरी प्राप्त सूचनालाई सम्बन्धित सरोकारवालासमक्ष पुऱ्याउन सकेको अवस्थामा सम्भावित विपद् र त्यसबाट पर्न सक्ने प्रतिकूल प्रभावको पूर्वानुमान गर्न सहज भई जोखिम न्यूनीकरणका लागि चाल्नुपर्ने कदमबारेमा उचित निर्णय गर्न सकिने हुन्छ।

५. विपद् जोखिम बुझाइका लागि जोखिम आँकलन

कुनै स्थानमा सम्भावित विपद् जोखिमको पहिचान गर्नु, वास्तविक जोखिम रहे/नरहेको वा भए पनि कुन स्तरको छ भनी मूल्याङ्कन गर्नु र सो सम्बन्धी बुझाइ अभिवृद्धि गर्नु आफैँमा सहज कार्य होइन। मुख्यतया कुनै एक वा बहुविपद्का कारण हुन सक्ने आर्थिक, सामाजिक एवम् पूर्वाधारजन्य क्षतिको अनुमान गर्नका लागि जोखिम आँकलन गर्ने गरिन्छ। जोखिम मूल्याङ्कनका लागि प्रकोप, सो प्रतिको सम्मुखता, सडकटासन्नता र सो को सामना गर्नका लागि उपलब्ध क्षमता आदि अवयवको अध्ययन गरिन्छ।

कुनै क्षेत्रमा विगतमा बारम्बार घट्ने गरेका प्रकोपका घटना, उक्त क्षेत्रको भौगोलिक एवम् धरातलीय अवस्थिति, खोला, नदीसँगको सम्मुखता, बस्ती तथा सहरको स्थिति, एउटा प्रकोपसँग सम्बन्धित भई आउने अर्को प्रकोपलगायत विभिन्न विषयको अध्ययन गरी सम्भावित प्रकोपको अनुमान गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी, हिमताल एवम् हिमनदी विष्फोटनको पूर्वसूचना प्रणाली

तथा जलसतहको मापनमार्फत् हुने बाढीजन्य प्रकोपको पूर्वानुमानलगायतका पूर्वसूचना प्रणालीको प्रयोग गरी तत्समयमा सम्भावित प्रकोपबारेमा सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ। यसका साथै, प्रकोपका कारण प्रभावित हुन सक्ने जनसङ्ख्या, क्षति हुन सक्ने जोखिमयुक्त संरचना र अन्य पक्षको विवरणका सम्बन्धमा पर्याप्त सूचना भएमा जोखिम आँकलन वस्तुपरक हुन सक्छ।

विस्तृत रूपमा जोखिम आँकलन गर्दा केही सैद्धान्तिक पक्षलाई ध्यान दिनु पर्छ, जसमा मानिस र पारिस्थितिक प्रणालीमा पर्न सक्ने जोखिमलाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने, विपद् जोखिमको जटिलता र एउटा प्रकोपबाट अर्को विपद्को सिर्जना हुने जस्तो प्रणालीगत विशेषता पहिचान गर्नुपर्ने, जोखिम वर्गलाई मध्यनजर गरी समावेशीतालाई आत्मसात् गर्नुपर्ने, जोखिम न्यूनीकरणका सम्बन्धमा प्रकृतिमा आधारित उपायको अवलम्बन गर्नुपर्ने आदि पर्छन्।

विपद् जोखिम आँकलनका चरण

- जोखिम पहिचान : यसअन्तर्गत उपलब्ध जानकारी तथा विज्ञताको प्रयोग गरी सम्भावित विपद् जोखिमको पहिचान गरिन्छ।
- जोखिम विश्लेषण : यसका लागि विपद् जोखिमका अवयव जस्तै प्रकोप, सम्मुखता तथा सडकटासन्नता र तिनीहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध, विपद्को परिणामस्वरूप हुन सक्ने थप प्रभाव र मानिस तथा पारिस्थितिक प्रणालीमा पर्न सक्ने गम्भीर परिणामको परिमाणात्मक एवम् गुणात्मक विधिद्वारा अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ।
- जोखिम मूल्याङ्कन : यसअन्तर्गत स्थानीय समुदाय तथा सरोकारवालाले निर्धारण गरेबमोजिमको विपद्को स्तरमा आधारित भई खतराको तहअनुसार चाल्नुपर्ने आकस्मिक कदम तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी क्रियाकलापको पहिचान गरिन्छ।

६. निष्कर्ष

विगतमा प्रकोपको पुर्वानुमानका लागि कुनै

संयन्त्र विकास नभएको स्थिति रहेकोमा हालसम्म आइपुग्दा नेपालमा प्रमुख नदीनालामा नदीसतह मापन प्रणालीको विकास भएको छ। विष्फोटको जोखिममा रहेका हिमनदी तथा हिमतालमा पूर्वसूचना प्रणाली जडान गरिएको छ। मौसमी परिघटनाको स्थिति र पूर्वानुमानका संयन्त्र विकास भएका छन्। विभिन्न राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासँगको समन्वयमा देशभरका विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रको पहिरो तथा बाढीजन्य जोखिमको अध्ययन भइरहेको छ। राष्ट्रिय एकीकृत विपद् सूचना प्रणाली तथा बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको विकास र विस्तारमा राज्यले प्राथमिकता दिई क्रियाकलाप अगाडि बढाएको छ। राज्यसँग उपलब्ध भएका विपद् जोखिमको सूचना जनस्तरमा पुऱ्याई विपद् जोखिमबारेको बुझाइ अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले विभिन्न सञ्चारका संयन्त्ररूको प्रयोग गरिँदै आइएको छ। यी सबैले विपद् जोखिम बारेको बुझाइ अभिवृद्धि गर्नका लागि सहयोग भइरहेको भन्न सकिन्छ।

विपद्को जोखिम निरपेक्ष हुँदैन, यो प्रकोपको स्तर, सो प्रतिको सम्मुखता र सडकटासन्नतासँगै सापेक्षित रूपमा परिवर्तनशील हुन्छ। गरीबी, असमानता, क्षेत्रीय असन्तुलन, अव्यवस्थित सहर विकास, जलवायु परिवर्तन एवम् पर्यावरणीय हासलगायतका विभिन्न तत्त्वले विपद् जोखिमको स्थितिलाई प्रभावित गर्न सक्छन्। विपद् जोखिमबारेको बुझाइका सम्बन्धमा प्रकोप, सम्मुखता र सडकटासन्नतालाई मात्र ख्याल गरेर पुग्दैन। विपद्को सामना गर्नका लागि समग्र राज्य र स्थानीय समुदायको सक्षमतालाई समेत ध्यान दिनु पर्छ। विपद्को जोखिमबारेको सूचना सडकलन तथा विश्लेषण गर्न सके विपद् जोखिम बारेको बुझाइ वृद्धि भई जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक क्रियाकलाप अगाडि बढाउन सकिन्छ। त्यसले समग्रमा विपद् प्रतिकार्य र पुनर्लाभसम्बन्धी क्रियाकलाप प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। सम्भावित विपद् जोखिमको सामना गर्नका लागि तयार अवस्थामा रहेको, विपद्पश्चात् न्यून क्षति व्यहोर्ने तथा शीघ्र पुनर्लाभ प्राप्त गर्न सक्ने समुदायलाई विपद् उत्थानशील समुदाय भन्न सकिन्छ। विपद् जोखिमबारेको बुझाइ अभिवृद्धि गर्नुको उद्देश्य विपद् उत्थानशील समुदाय निर्माण गर्नु हो। ●

पूर्वतयारीले जोखिम न्यूनीकरणमा सघाउ पुऱ्याउँदो रहेछ भन्ने अनुभव गर्‱ौं

२०७९ साउन १८ गते सप्तकोशी नदीको एउटा भङ्गालो वेलका नगरपालिकाका केही वडामा छिऱ्यो । त्यसले के, कस्तो क्षति पुऱ्यायो ?

नेपालकै दूलो नदी कोशी वेलका नगरपालिकाको पूर्वीतिरबाट बग्ने गर्छ । नदीको पूर्व तटमा तटबन्ध लगाएर ब्यवस्थित गरिएको छ तर पश्चिमातिर ब्यवस्थित तटबन्ध गरिएको छैन । २०७९ साउन १८ गते बिहान यस नगरपालिकाको वडा नम्बर ८ डुम्रिबोटे, जसलाई लाहुरेको खोंच पनि भनिन्छ, बाट अस्थायी बाँध भत्काएर कोशी बस्तीमा पस्यो । त्यसपछि वडा नम्बर ९, ३, २ हुँदै वडा नम्बर १ सम्म फैलिई पाँचवटा वडालाई त्यसले प्रभावित बनायो ।

बाढीले यी वडामा बसोबास गर्ने करिब २३ सय घरपरिवारलाई प्रभावित गर्‱यो । पूर्वीतिर सुनसरीको वराहक्षेत्र नगरपालिकाका २ वटा वडामा पनि बाढीको प्रभाव देखियो । त्यहाँ समेत गरेर भण्डै १४ हजार मानिस यो बाढीबाट प्रभावित हुनु भयो ।

उक्त स्थानबाट सप्तकोशी फुट्न सक्छ भन्ने पहिल्यै सङ्केत पाइएको थियो । वेलकाका जनताले हामीलाई स्थानीय जनप्रतिनिधिको रूपमा अनुमोदन गरेपछि हामीले उक्त विषयलाई महत्त्वका साथ ध्यान दिँौं । वास्तवमा जनताको गाँस, बास र कपासको मुख्य

दायित्व स्थानीय तहकै हो । २०७९ असार ५ गरे हामीले त्यहाँ रहेको अस्थायी बाँध हेर्‱ौं । हामीसँग उपलब्ध प्राविधिकको सुझावअनुसार बाँधलाई बाँध्ने प्रयास गरिरह्यौं । हामीसँग भएको स्रोतले मात्र पुगेन, प्रदेश सरकारलाई गुहाऱ्यौं, सङ्घीय सरकारका निकायलाई आग्रह गर्‱ौं । पूर्वतयारी गर्न राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणबाट महत्त्वपूर्ण सहयोग प्राप्त भयो । बाढी जानुअघि पनि अस्थायी बाँध निर्माण गर्न दुईपटक पैसा तथा प्राविधिक सहयोग प्राप्त भयो ।

तर, त्यसले थेगेन । साउन १८ गते बिहान ४ बजे कोशी फुट्यो । देशको दूलो नदी, मध्य वर्षामा फुट्दा भयावह स्थिति सिर्जना

२०७९ साउन १८ गते सप्तकोशीको एउटा भङ्गालो उदयपुर जिल्लाको वेलका नगरपालिकामा पस्दा विभिन्न वडा डुबानमा परे । उक्त बाढीका कारण उत्पन्न विपद्को अवस्था, पूर्वतयारी, विपद्लगत्तै भएको प्रतिकार्य एवम् राहत तथा उद्धारका अनुभव तथा सिकाइका बारेमा वेलका नगरपालिकाका प्रमुख अशोक कार्कीसँगको कुराकानी :

भयो । तत्काल उद्धारका लागि हामीले सक्दो प्रयास गर्‱ौं । कोशीको भङ्गालो दूलो बस्तीमा पसेका कारण स्थानीय तहमा उपलब्ध स्रोतबाट मात्र उद्धार गर्न सम्भव हुनथ्यो । त्यसैले हाम्रो अनुरोधअनुसार प्रदेश र संघ सरकार पनि त्यत्तिकै लाग्यो । रेडक्रसलगायत विभिन्न संघ, संस्थाबाट पनि सहयोग प्राप्त भयो । सबै क्षेत्रबाट प्राप्त सहयोगलाई समन्वय गरेर हामीले उद्धार गर्‱ौं ।

उद्धार, राहत तथा पुनर्स्थापनाको कार्य कस्तो भयो ? यसमा कस्ता अनुभव हासिल भयो ?

मैले यसअघि नै भनेजस्तै विपद्को पूर्वाभास गरेर हामी डेढ महिना अघिदेखि नै पूर्वतयारीमा थियौं । त्यसो हुँदा कुनै पनि बेला द्रुत उद्धारमा लाम्पुर्ने हुन सक्छ भन्ने मानसिकतामा हामी थियौं । हामी घटना हुनेबित्तिकै उद्धारमा लाग्यौं । बिहान पानी कम हुन्जेल स्थानीय स्तरमा भएका करिब ५० वटा ट्याक्टरबाट ४००-५०० ट्रप गरेर प्रभावित नागरिकलाई सुरक्षित स्थलतर्फ ओसायौं । नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी तथा नेपाली सेनाका उद्धारकर्मी आएपछि थप सहज भयो । त्यसपछि हामी उहाँहरूको व्यवस्थापनमा लाग्यौं । यसमा प्रदेश सरकारका साथै विभिन्न संघ/संस्थाबाट पनि सहयोग प्राप्त भयो । कुनै हताहति अथवा कोलाहल हुन दिएनौं । विपद्को जुन आयाम थियो, त्यसको तुलनामा हाम्रो व्यवस्थापन चुस्त नै रह्यो ।

त्यति ठूलो बाढी र भयावह अवस्थाका बाबजुद कुनै मानवीय तथा पशुपंक्षीको क्षति भएन । यो किन सम्भव भयो भने हामीले विपद्को संभावनाको अनुमान गरेर पूर्वतयारी गरेका थियौं । असार ५ देखि हामीले लगातार त्यहाँको अवस्थाको अनुगमन गरिरहेका थियौं । कोशी फुटेको २७ दिनमा हामीले पुनः बाँध बाँधेर बाढीलाई पूर्ण रूपमा रोक्न सफल भयौं । सबै जनतालाई आफ्नै घरमा फर्कायौं ।

सप्तकोशीमा हरेक वर्ष आउने बाढीले उदयपुर, सुनसरी, सप्तरीलगायतका जिल्लालाई पटक-पटक सताउँछ । यसको जोखिम न्यूनीकरणको दीर्घकालीन उपाय के हो जस्तो लाग्छ ?

कोशी नदी विभिन्न हिमश्रृङ्खलाबाट आएका सातवटा ठूला नदी मिलेर बनेको हो । पूर्वमा तमोरदेखि पश्चिममा इन्दावतीसम्मका नदीले ठूला मात्रामा 'सिल्ट' बगाएर ल्याउँछन् । यो सबैभन्दा धेरै गेग्रान बगाउने एसियाका नदीमध्ये पर्छ पनि भनिन्छ । हिमालदेखि बढ्दै आएका नदीले वर्षौंदेखि बगाएका गेग्रानका कारण नदी सतहमा बालुवा भरिएका कारण कोशी कहिले पूर्व त कहिले पश्चिमतिर हानिन्छ ।

त्यस्तै पहाडी क्षेत्रमा खासगरी बाटो खन्ने क्रममा माटो तथा ढुङ्गा खोलामा फालिन्छ । सडक निर्माणमा पर्याप्त 'इञ्जिनियरिङ' विधि

नअपनाउँदा भूक्षय भइरहेको कुरा पनि बाहिर आएको छ । त्यसबाट जाने पहिरोका कारण आउने ग्रेग्रान अन्ततः पुगे भनेको चुरे तथा तराईमै हो । गत वर्ष मेलम्चीमा गएको भयङ्कर बाढीले बगाएको गेग्रानको ठूला मात्रा पनि पक्कै यहाँ आइपुग्यो । साथै नदीले बगाउने काठपात पनि छँदै छ ।

त्यसकारण यसको दीर्घकालीन समाधान भनेको हिमाली क्षेत्रमा पहिरोको रोकथाम, सडक निर्माण गर्दा उत्पादन हुने ढुङ्गा माटोको सही व्यवस्थापन, गेग्रान बहावको उचित समाधानका अतिरिक्त नदी सतहमा जम्मा भएको बालुवा-गिट्टीको सही मात्रामा व्यवस्थापन हो । यदि हामीले समयमै यी काम गरेनौं भने उदयपुर, सुनसरी तथा सप्तरीका बस्ती खतरामा रहिरहन्छन् । साउन १८ को बाढीले हामीलाई चेतावनी दिएर गएको हो ।

कोशी नदीको विषय कोशी सम्झौतासँग पनि कुनै न कुनै रूपमा जोडिएको छ । कोशी नदीमा पानीको बहावलाई कोशी ब्यारेजमा रहेका ढोका काँतवटा खोल्ने, काँतवटा नखोल्नेले पनि प्रभाव पर्छ । यसपटक बाढीका बेला ४६ वटा ढोका खोल्न लगाइयो । त्यसकारण कोशी नदीको बाढीको विषयमा भारतसँग पनि समन्वय गरेर काम गर्नुपर्ने परिस्थिति छ । कोशी सम्झौतालाई पनि पुनरावलोकन गरेर कोशीलाई व्यवस्थापन गर्नुपर्छ ।

यहाँ अर्को के पनि छ भने बराह क्षेत्रदेखि कोशी ब्यारेजसम्म आरक्ष क्षेत्र छ, जहाँ सर्वसाधारणलाई प्रवेश निषेध छ । १७५ वर्गकिलोमिटरमा फैलिएको आरक्ष खुम्चिएर ५२-५५ वर्गकिलोमिटर भएको छ । कोशीलाई व्यवस्थित गरेर 'च्यानलाइज' गर्दा आरक्ष पनि

कोशी फुटेपछि हामीले बाँसका इत्याड लगेर छेक्यौं । त्यसले राम्रो काम गऱ्यो । हामीले बाढीको जोखिम भएका ठाउँमा व्यवस्थित रूपमा बाँस लगाउन सक्थौं भने थप प्रभावकारी हुन सक्छ ।

पूर्ववत् अवस्थामा पुग्छ ।

कोशीको पूर्वतिर जस्तै पश्चिमतिर पनि स्थायी बाँध बनाउनु पर्छ । कोशी चुरे क्षेत्रमा पुगेपछि भण्डै ३० किलोमिटरमा तलसम्म जम्मा भएको बालुवा व्यवस्थित ढङ्गले निकाल्नु पर्छ र नदीलाई 'च्यानलाइज' गर्नुपर्छ । एकातिर नदी सतहमा गिट्टी बालुवा थुपेर विपद् निम्तिरहेको छ भने अर्कोतिर विकास निर्माणका लागि ती सामग्रीको अभाव छ । यसको सन्तुलन मिलाउन आवश्यक छ ।

संविधानले विपद् जोखिम व्यवस्थापनको आधारभूत जिम्मेवारी मूलतः स्थानीय तहलाई दिएको छ । त्यसैले, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका कार्य गर्नका लागि सक्षम बनाउन स्थानीय तहलाई के कस्ता सहयोग आवश्यक छ ?

निश्चय पनि यो दायित्व संविधानले हामीलाई दिएको छ । हरेक स्थानीय तहको विपद् जोखिमको प्रकृति तथा प्रवृत्ति फरक भएकाले त्यसको सोहीअनुसार न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको आवश्यकता हुने भयो । मेरो नगरपालिकाको कुरा गर्नु हुन्छ भने यो मिनी नेपालजस्तो छ, यहाँ उच्च पहाड छ, समथर भू-भाग पनि छ । चुरेबाट भरेका खहरे खोलाले त्यत्तिकै दुःख दिइरहेका छन् । त्यसकारण हामीलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न खासगरी प्रविधिको क्षेत्रमा सहयोग चाहिन्छ । धेरैजसो स्थानीय तहसँग प्रविधिको क्षेत्रमा लगानी गर्ने स्रोतसाधनको कमी छ । कुनै कुनै प्रविधिमा स्थानीय तहले गरेर मात्र पनि हुन्न, राष्ट्रिय स्तरमै गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसैगरी हामीलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी योजना निर्माण गर्न तथा विपद् जोखिममैत्री विकासको योजनाका लागि पनि सहयोग आवश्यक पर्छ । उदाहरणका लागि, कोशी बाढीबाट जोखिममा रहेको वेलकाका हकमा सोहीसम्बन्धी प्रविधि उपर्युक्त हुन्छ । पहिरोको जोखिम रहेका स्थानीय तहलाई त्यसको रोकथामसम्बन्धी प्रविधि आवश्यक पर्न सक्छ ।

आपतकालीन संरक्षणलगायत पूर्वतयारीका कार्य गर्न २०७९ भदौ तेस्रो साता बसेको विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको बैठकले विपद्

कोशी बाढीबाट प्रभावितको उपचार गर्दै स्वास्थ्यकर्मी ।

तस्विर : रा.वि.जो.न्यू.व्य. प्रा.

व्यवस्थापन कोषबाट एक करोड रुपैयाँ निकासको निर्णय गरेको छ, यसबाट कस्तो कार्य गर्नु हुनेछ ?

वेलका नगरपालिकाको प्रमुखका हैसियतमा म विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिप्रति हार्दिक आभार पनि व्यक्त गर्न चाहन्छु । वेलकाको समस्यालाई आफ्नै समस्याभन्ने महसुस गरेर पूर्वतयारीका साथै विपद्पश्चातको उद्धार र राहतमा सहयोग भयो । हामीलाई प्राप्त यो सहयोग कोशी नदी तथा अन्य खहरे खोलाबाट हुनसक्ने दीर्घकालीन जोखिम न्यूनीकरण गर्नु डिजाइन निर्माण तथा अत्यावश्यक कार्यमा खर्च गर्नु पर्छ भन्ने हामीले सोचेका छौं । प्राविधिकको सुझावलाई हामी ध्यान दिनेछौं । त्यसक्रममा हामी राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणसँग पनि छलफल गर्नेछौं ।

बाढी नियन्त्रण गर्न तपाईंहरूले बाँसका भ्याड राख्नेजस्ता रैथाने उपाय लगाउनु भयो । स्थानीय तहबीच यो र यस्ता रैथाने ज्ञान, आफ्ना सिकाइ तथा अनुभव आदानप्रदान गर्न राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणजस्ता निकायले के गर्न सक्छन् ?

परापूर्वकालदेखि नै विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न विभिन्न उपाय अपनाइँदै आएको हामी पाउँछौं । यसपटकको कोशी

फुटेपछि हामीले बाँसका भ्याड लगेर छेक्यौं । त्यसले राम्रो काम गर्‍यो ।

हामीले बाढीको जोखिम भएका ठाउँमा व्यवस्थित रूपमा बाँस लगाउन सक्यौं भने थप प्रभावकारी हुनसक्ने देखियो । बाँसबाट अतिरिक्त आमदानी पनि गर्न सकिन्छ । न्यून आमदानी भएका जनताका लागि यो आमदानीको बाटो हुने र बाढी नियन्त्रणका लागि पनि उपयोगी हुने देखिन्छ । यो किफायती, वातावरणमैत्री प्रविधि पनि भयो । २०४४-४५ सालतिर 'जिटिजेड'ले यस्ता बाँस, सिमली तथा टाटी लगाएर बाढी पहिरो नियन्त्रणका उपायबारे तालिम दिएको सम्झना छ । समथर क्षेत्रका नदी नियन्त्रणमा बाँसलगायत वृक्षरोपण पनि गर्नु उत्तम हुने रहेछ ।

यस्ता प्राकृतिक तथा वातावरणमैत्री प्रविधिलाई उस्तै समस्या भएका पालिकाबीच आदानप्रदान गर्न, यस्ता खालका सफल अभ्यास विश्वका अन्य देशमा भएका छन् भने त्यस्तो ज्ञानलाई स्थानीय तहसम्म 'ट्रान्सफर' गर्न प्राधिकरणजस्ता निकायले सहयोग गर्दा राम्रो हुन्छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा प्रदेश र संघबाट के कस्तो सहयोग आवश्यक पर्ने रहेछ अथवा स्थानीय तहको नेतृत्वका हैसियतमा के अपेक्षा छन् ? तीन तहका सरकारबीच कसरी समन्वय हुँदा प्रभावकारी

होला ?

साउनको कोशी बाढीका क्रममा हामीले प्रदेश र सङ्घबाट महत्वपूर्ण सहयोग पायौं । पहिलो कुरा, विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा पूर्व सूचनालगायतका तीनै तहबीच समन्वय हुन जरूरी छ । उद्धार तथा राहतमा त समन्वय आवश्यक पर्छ नै । पूर्वतयारीको क्षेत्रमा पनि तीनै तहका सरकारले मिलेर काम गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

सङ्घ तथा प्रदेशले प्राविधिक र दक्ष जनशक्तिमार्फत् स्थानीय तहमा सम्भाव्य विपद् जोखिमको पहिचानमा सहयोग गर्न सक्छन् र त्यसको न्यूनीकरण गर्ने उपाय सुझाउन सक्छन् । त्यसपछि ती कार्य कार्यान्वयनमा स्थानीय तहले काम गर्न सक्छन् । स्थानीय तहले आवश्यकता पहिचानमा पनि सहयोग गर्ने सक्छन् । सारमा भन्दा तीनै तहका सरकारबीच जीवन्त तथा घनिभूत सहकार्यबाट मात्र विपद्को जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न सम्भव छ ।

तपाईंले पूर्वतयारीका कारण वेलकामा साउनको बाढीबाट हुन सक्ने क्षति कम गर्न तथा उद्धारलगायतका कार्य गर्न सहज भयो भन्नुभयो । पूर्वतयारीमा गरिने लगानीले विपद्पश्चात् गर्नुपर्ने लगानी पनि कम गर्छ भनिन्छ । भनेपछि पूर्वतयारीको त निकै महत्त्व रहेछ नि, होइन ?

हो, हामी आफैले त्यो अनुभव गर्न पायौं । हामी स्थानीय तहमा आउँदै गर्दा कोशी फुट्छ भन्ने हल्ला विद्यमान थियो, निर्वाचित भएपछि हामीले त्यसलाई गम्भीरतापूर्वक लियौं । हामीले त्यहाँ रहेको बाँधलाई थप मजबुद बनाउन लाग्यौं । साथै त्यो बाँध फुटिहाल्यो भने कुन बस्तीलाई कति असर पर्ला भनेर आँकलन गर्‍यो । मानिसलाई जोखिमबारे सजग गरायौं । सबैभन्दा जोखिममा रहेका नागरिकलाई सुरक्षित स्थलमा लगेर पनि राख्यौं ।

पूर्वतयारीका कारण रातिको समयमा बाँध फुट्दा पनि एकजनाको पनि मृत्यु हुन पाएन । यसले विपद्पछिको अस्तव्यस्तता कम गर्न पनि मद्दत मिल्‍यो । उद्धार र राहतमा पनि काम गर्न सजिलो भयो । यथेष्ट पूर्वतयारी गर्न सकियो भने जोखिम न्यूनीकरणका साथै व्यवस्थापनमा पनि सहज हुने हाम्रो अनुभव रह्यो ।

नेपालमा वन डढेलो प्रकोप हालको अवस्था र जोखिम न्यूनीकरणका पहल

परिचय

वन डढेलो भनेको मानवीय वा प्राकृतिक कारणले गर्दा वनजङ्गलको सतह वा क्षेत्रमा हुने आगलागी हो । विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा वन डढेलो र आगलागीलाई गैरप्राकृतिक विपद्को सूचीमा उल्लेख गरिएको छ । तथापि, विभिन्न प्राकृतिक कारणले पनि वन डढेलो हुने गर्दछ । वन डढेलोका कारण प्रत्येक वर्ष नेपालले लाखौं हेक्टर वन जङ्गललगायत जनधनको ठूलो क्षति व्यहोर्नु परिरहेको छ । साथै वातावरणीय तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पनि ह्रास ल्याउने गरेको छ । अत्यधिक वन डढेलोले वायुमण्डलमा कार्बन डायक्साइडको उत्सर्जन हुन्छ । यसले हरितगृह प्रभाव बढाउँछ, जसले गर्दा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा जलवायु परिवर्तनको असरलाई निम्त्याउँछ । नेपालमा डढेलोले हिउँद (मंसिरदेखि मध्य फागुन) र गर्मीयाम (मध्य फागुनदेखि वैशाखसम्म) प्रभाव पारेको देखिन्छ । प्रायःजसो वैशाखको दोस्रो सातामा डढेलोका घटना अधिकतम बिन्दुमा पुग्ने गर्छ । भण्डै ८३ प्रतिशत डढेलोका घटना

सुन्दर शर्मा

उपसचिव, राष्ट्रिय विपद् जोखिम
न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण

मध्य फागुनदेखि वैशाखसम्म र ६० प्रतिशत डढेलो मध्य चैत्रदेखि मध्य वैशाखसम्म एक महिनाभित्र हुने गरेको देखिन्छ । नेपालका प्रायःजसो जिल्ला डढेलोका कारण प्रभावित भएका छन् । इसिमोड (ICIMOD) नेपालले गरेको एक अध्ययनअनुसार नेपालका १३ वटा जिल्ला अति संवेदनशील र ११ वटा जिल्ला संवेदनशील देखिएका छन् । अति संवेदनशील जिल्लामा अर्घाखाँची, बाँके, बर्दिया, चितवन, कैलाली, कञ्चनपुर, मकवानपुर, पाल्पा, पर्सा, सिन्धुली, सुर्खेत, तनहुँ र उदयपुर छन् । त्यसैगरी अछाम, बारा, डडेल्धुरा, दाङ, डोटी, इलाम,

रीना चौधरी

वातावरण निरीक्षक, राष्ट्रिय विपद् जोखिम
न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण

नवलपुर, परासी, प्यूठान, सल्यान, स्याङ्जा संवेदनशील जिल्लाका रूपमा रहेका छन् ।

डढेलोका कारण

- नेपालमा प्रायःजसो मानव क्रियाकलापले गर्दा वन डढेलोको समस्या देखिने गरेको छ ।
- करिब ४५ प्रतिशत आगलागी नयाँ पालुवाका लागि वनको सतहमा नियतवश लगाएको आगो अनियन्त्रित हुनाले र चुरोट खाएर लापरवाहीपूर्वक

फाल्नाले हुने गर्दछ ।

- हालसम्म प्राकृतिक कारणले (जस्तै चट्ट्याड पर्नाले) वन डढेलो लागेको घटना सूचीकृत गरिएको छैन । तर, सुख्खायाममा रुख एकआपसमा टक्कराएर घर्षणले गर्दा पनि डढेलो लामे गरेको विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ ।
- करिब ६४ प्रतिशत आगो नियतवश लगाइएको कारण हुन्छ भने ३२ प्रतिशत मानवीय लापरवाही र दुर्घटनाका कारण हुने गर्दछ ।
- करिब ४ प्रतिशत आगलागीको कारण अज्ञात छन् ।

डढेलोका असर

नेपालमा केही वर्षयता बढ्दो वन डढेलोका कारण वन, वनस्पति र वन्यजन्तुमा प्रतिकूल असर परेको त छ नै जनधनको क्षति समेत व्यहोर्नु परेको अवस्था छ । यो लगायत प्रत्येक वर्ष वन डढेलोको कारण वायुमण्डलीय, जलाधारीय क्षेत्र र महत्वपूर्ण पारिस्थितिकी प्रणालीको गुणस्तरमा ह्रास आउने र विनाशकारी असर पर्ने गरेको छ । नेपालमा वन डढेलोका कारण घटेका ठूला घटना यस प्रकार छन् :

- वि.सं. २०६५ फागुन २६ मा नेपालमा एकैदिनमा १४१ वटा वन डढेलाका घटना भए । ती वन डढेलोको कारण धेरैजसो उच्च पहाडमा अवस्थित राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्र नाराप्रसँग जलेका थिए । उक्त आगोको धुँवाको मुस्लोको व्यास करिब २५ किलोमिटरसम्मको थियो । सो मुस्लो लाडटाड राष्ट्रिय निकुञ्जबाट दक्षिण हुँदै नेपालको सिमाना पार गरेर भारतसम्म पुगेको थियो । सो वर्ष नेपालका लागि वन डढेलोको परिप्रेक्ष्यमा अति नै विनाशकारी रह्यो ।
- उक्त वर्ष ४९ जना व्यक्तिले ज्यान गुमाए, जसमा डढेलो नियन्त्रणका लागि खटिएका १३ जना सैनिक समेत थिए । धेरैजसो सञ्चारमाध्यमले वन डढेलोको बढ्दो समस्या र त्यसको जनधनको क्षति र पारिस्थितिकी प्रणालीमा हुने असरलाई 'हाइलाइट' गरेका थिए । यद्यपि, कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले यस घटनालाई उल्लेख गरेको पाइएन ।

- सन् २०१५ मा डढेलोको घटनामा व्यापक कमी आयो । यो वर्ष ६६१ डढेलोका घटना रेकर्ड गरियो । तर, यस वर्ष वन डढेलोको समयावधि अगष्ट महिनासम्म लम्बियो र जुन महिनामा अधिकतम डढेलो (५९ वटा) भयो, जुन अहिलेसम्म अपवादको रूपमा रह्यो ।
- सन् २०१६ नेपालका लागि वन डढेलोको क्षेत्रमा अर्को विनाशकारी वर्ष हुन पुग्यो । यस वर्ष ११ जनाको ज्यान गुम्यो, ११ जना घाइते भए । ३०६ घर जलेर नष्ट भए भने करिब १३ लाख हेक्टर वन जङ्गल विनाश भयो ।
- सन् २०१७ नेपालका लागि राहतको वर्ष रह्यो । सन् २०१९ मा ३९५० डढेलोका घटना सूचीकृत भएका छन्, जसका कारण चार जनाले ज्यान गुमाउनु पर्‍यो र हजारौं हेक्टर वनजङ्गल विनाश भयो ।
- सन् २०२१/२०२२ को डढेलाको मौसममा देशभरि अकल्पनीय डढेलाका घटना भए । मध्य नोभेम्बर सन् २०२० देखि मे २०२१ सम्म ६७९९ डढेलोका घटना रेकर्ड भएका छन्, जुन हालसम्मकै अधिक रेकर्ड हो । डढेलो र यसबाट निस्केको धुँवाले धेरै दिनसम्म देशभरिकै आकाश ढाकेको थियो । सोही वर्षमा वातावरण विभागअनुसार काठमाडौंको रत्नपार्कीस्थित वायु प्रदूषण मापन केन्द्रको तथ्याङ्कअनुसार एक्युआई ३८५ सम्म पुगेको पाइएको छ, जुन नेपाल सरकारले तोकेको वायु गुणस्तर मापदण्डअनुसार आपतकालीन अवस्थाको सङ्केतलाई जनाउँछ, जसका कारण सरकारले तीन दिन पठनपाठन नै रोक्नुपरेको थियो । कैयौं राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उडान पनि रोकिएका थिए ।

हानी-नोक्सानीको विवरण

प्राप्त विवरणअनुसार सन् २००५ देखि हालसम्म डढेलोबाट कुल ११९ जनाले ज्यान गुमाए, ९६ घाइते भए । ९८७ घर जलेर नष्ट भए । लाखौं हेक्टर वनजङ्गल जलेर खरानी भयो । डढेलोका कारण कति वन्यजन्तु मरे, कति बहुमूल्य जिडबुटी नष्ट भए, जैविक विविधता र पारिस्थितिकीय प्रणाली र जलवायुमा कस्तो र कति असर पर्‍यो भन्ने लेखा-जोखा हुन बाँकी नै छ ।

चुनौती

डढेलो व्यवस्थापन कार्यमा विभिन्न पहल भइरहे तापनि यसको समुचित व्यवस्थापनमा निम्न चुनौती रहेका छन् :

(क) **आर्थिक स्रोतको कमी** : दक्ष जनशक्तिको विकास र डढेलो नियन्त्रण अति खर्चिलो कार्य हो । (ख) **मानवीय स्रोतको कमी** : वन डढेलो नियन्त्रणको क्षेत्रमा कार्य गर्न दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको छ । (ग) **नेपालको जटिल भू-बनोट र सुरक्षा चुनौती** : नेपालको पहाडी भू-भाग र भिरालो जमिनका कारण माथिल्लो क्षेत्रमा डढेलो नियन्त्रण गर्न कठिन हुन्छ र नियन्त्रणको प्रयोजनका लागि खटिएका व्यक्तिको ज्यानको जोखिममा पर्ने खतरा पनि बढी हुने गर्दछ ।

(घ) **तालिम, डढेलो नियन्त्रणका उपकरण र औजारको कमी** : डढेलो नियन्त्रणका लागि सो प्रकोपबाट प्रभावित समुदाय र नियन्त्रणमा जाने दस्ताका लागि आवश्यक तालिमको अभाव छ । साथै डढेलो नियन्त्रणका औजार देश बाहिरबाट आयात गर्नुपर्ने हुँदा धेरै महँगो हुनाले खरिद गर्न र प्रभावित समुदायलाई उपलब्ध गराउन चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

(ङ) **संस्थागत चुनौती** : डढेलो नियन्त्रण सम्बन्धी जिम्मेवार एकाई नभएकाले मूल्याङ्कन, सूचना सङ्कलन, तथ्याङ्क व्यवस्थापन र अनुगमन, संस्थागत समन्वय र नेटवर्किङ, अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र डढेलो नियन्त्रणका कार्य प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन ।

(च) **सरोकारवालाबीचको प्रभावकारी समन्वय** : उद्धार कार्य सुरक्षा निकायमा मात्र निहित रहेको देखिन्छ । डढेलो व्यवस्थापनमा समुदायमा आधारित संघ/संस्थाको कमी रहेको छ ।

(छ) **संघीय संरचनामा डढेलो व्यवस्थापन** : तीनै तहका सरकारबीच डढेलो व्यवस्थापनसम्बन्धी जिम्मेवारी बाँडफाँडमा अनिश्चितता देखिन्छ ।

डढेलो जोखिम न्यूनीकरणका लागि राष्ट्रिय स्तरका पहल

(क) **राष्ट्रिय कार्यढाँचा र रणनीतिक कार्ययोजनाको तयारी**

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले बहुसरोकारवाला सामिलित एक कार्यदल बनाई वन तथा

वातावरण मन्त्रालयसँगको समन्वयमा 'वन डहेलो व्यवस्थापन रणनीति, २०६७' लाई परिमार्जन गर्दै 'वन डहेलो जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय कार्यढाँचा, २०७९-२०८७' र 'रणनीतिक कार्ययोजना'को अन्तिम मस्यौदा तयार गरेको छ। यी दुवै दस्तावेज स्वीकृतिको चरणमा छन्।

(ख) अग्नि-नियन्त्रण सामग्रीको व्यवस्थापन र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम

सरकार र सम्बन्धित सरोकारवालाको समन्वयमा जिल्लास्तरीय डहेलो व्यवस्थापन योजना तयारी भइरहेको छ। त्यस्तै २२ हजारभन्दा बढी समुदायमा आधारित वन डहेलो व्यवस्थापन समूहको परिचालन भइरहेको छ। देशका विभिन्न ठाउँमा विभिन्न समूहको डहेलो नियन्त्रण क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालनमा छन्। विगतको तुलनामा उत्साहजनक बजेटको व्यवस्था गरी अग्नि नियन्त्रणका लागि चाहिने उपयुक्त औजार तथा उकपरण खरिद गरी अग्र पङ्क्तिमा खटिने अग्नि नियन्त्रण दस्ता (सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, डिभिजन वन कार्यालय, नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल, जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति, राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय आदि) लाई वितरण समेत भइरहेको छ।

(ग) डहेलो पहिचान, अनुगमन तथा एकीकृत सूचना प्रणालीको विकास

इसिमोड र वन तथा भू-संरक्षण विभागको साभेदारीमा डहेलो पहिचान तथा अनुगमन प्रणालीको प्रयोग गरी प्रत्येक दिन देशभर लागेको डहेलोको अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस प्रविधिको प्रयोग गरी डहेलोबाट भएको क्षतिको विवरण सङ्कलन, स्टोरेज तथा पुनर्प्राप्त भई प्रतिकार्यमा सहज हुनेछ। उक्त वेब पोर्टल (<http://nepal.spatialapps.net/nepalforestfire>) मा गई जो, कोहीले पनि नेपालमा आगलागीको घटनाको सूचना प्राप्त गर्न सक्छन्। वन तथा भू-संरक्षण विभागअन्तर्गतको भू-सूचना तथा मूल्याङ्कन प्रणाली शाखाले वन डहेलोको प्रकोपको पहिचान र अनुगमन गरिरहेको छ। त्यस्तै वन तथा भू-संरक्षण विभागमा एक जना वन डहेलो सम्पर्क व्यक्ति (focal person) तोकिएको छ।

त्यसैगरी, डहेलोबाट भएका हानी-नोक्सानीको

अध्ययन र जोखिम मूल्याङ्कनका लागि पहल भइरहेका छन्। अग्रपङ्क्तिमा खटिने अग्नि-नियन्त्रण दस्ता (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, वन उपभोक्ता समूह र नेपाल सरकारका वन प्राविधिक)का लागि उपयुक्त हुने तालिम सामग्रीको विकास गरी इ-लर्निङ मोडुलको डिजाइन भइरहेको छ।

लक्षित सरोकारवालालाई सम्मिलित गरी डहेलो जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका लागि प्रदेशस्तरीय कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना भइरहेका छन्। आगलागीजन्य विपद् (डहेलोसमेत) प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण तथा पुनर्थापना अनुदान वितरण कार्यविधि-२०७८ स्वीकृत भई कार्यन्वयनमा समेत गइसकेको छ। वागमती प्रदेश सरकार (वन मन्त्रालय) ले गत वर्षदेखि डहेलो लाग्ने मौसमका लागि 'डहेलो प्याट्रोलिङ दस्ता' व्यवस्था गर्न थालेको छ। दस्तालाई आधारभूत तालिम र अग्नि नियन्त्रण औजार एवम् उपकरणको समेत व्यवस्था छ। राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले आगलागी एवम् डहेलो व्यवस्थापनका लागि संरचनागत सुधारको लागि पहल सुरु गरिसकेको छ।

सारांश र सुझाव

अनियन्त्रित डहेलोलो हरेक वर्ष वन, वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको विनाश, धनजनको क्षति, भौतिक संरचनाको नोक्सानी तथा नकारात्मक वातावरणीय असर परिरेहेका छन्। यसको समुचित व्यवस्थापन गर्न निम्न कुरामा ध्यान दिन आवश्यक देखिन्छ:

- देशको सङ्घीय संरचनाअनुरूप तीनवटै तहको सरकारमा डहेलो नियन्त्रण रणनीति, २०६७ को समसामयिक परिमार्जन गरी वन डहेलो जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय कार्यढाँचा २०७९-२०८७ र रणनीतिक कार्ययोजना लागू गरी उक्त कार्यढाँचा एवं कार्ययोजना र वन नीति, २०७५ लाई कार्यान्वयन गरी डहेलो व्यवस्थापन कार्यका लागि जिम्मेवारी तोकी संगठनिक संरचनाको स्थापना गर्ने। यसमा, स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवार बनाई डिभिजन वन कार्यालय र स्थानीय समुदायसँग समन्वय गरी संस्थागत प्रबन्ध मिलाउने र स्रोत (बजेट र जनशक्ति) को उचित व्यवस्थापन गर्ने।

सन् २००५ देखि हालसम्म उपलब्ध डहेलोका क्षति (मानवीय र घरबस्तीका विवरण)

वर्ष	मृत्यु	घाइते	घरको क्षति
२००५	३	३	४८
२००६	०	१	१३
२००७	पूरे वर्षको विवरण नभएको		
२००८	३	०	विवरण नभएको
२००९	४९	९	६४
२०१०	९	३६	३७६
२०११	१	८	२०
२०१२	४	६	७४
२०१३	पूरे वर्षको विवरण नभएको		
२०१४	१३	११	विवरण नभएको
२०१५	३	२	विवरण नभएको
२०१६	११	११	विवरण नभएको
२०१७	शून्य मानवीय हानी-नोक्सानी वर्ष		विवरण नभएको
२०१८	४	१	विवरण नभएको
२०१९	४	२	४८
२०२०	१	०	०
२०२१	११	४	४
२०२२	३	२	२३
जम्मा	११९	९६	९८७

- नेपालमा डहेलो व्यवस्थापन स्रोत केन्द्रको स्थापना गरी सबै तहमा डहेलो व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- डहेलो नियन्त्रण र व्यवस्थापनका लागि सम्पूर्ण राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय, द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र निजी निकायको आर्थिक, प्राविधिक तथा अन्य स्रोत र साधन जुटाउन उपयुक्त वातावरणको सिर्जना गर्ने।
- समुदायमा आधारित सहभागितामूलक डहेलो व्यवस्थापनको बढ्दो चासो र तीनवटै तहको सरकारमा संस्थागत तथा प्राविधिक विकासको आवश्यकताका कारण तल उल्लेखित कार्य जरुरी छन्:
- निवारक उपाय जस्तै जनचेतना जगाउने र क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिने,
- समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन कार्यक्रममा नियन्त्रित आगोको प्रणालीको विकास गर्ने,
- उपयुक्त उपकरण प्रयोग गरी समुदायमा आधारित डहेलो व्यवस्थापन कार्यलाई बढावा दिने,
- डहेलो नियन्त्रण एक जोखिमपूर्ण कार्य भएकोले सो कार्य गर्दा कसैको मृत्यु वा घाइते भएमा उचित क्षतिपूर्ति तथा राहतको व्यवस्थापन गर्ने। ●

विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा

बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीको भूमिका

राजेन्द्र शर्मा

प्राविधिक उपसचिव, जल तथा मौसमविद्

प्राधिकरणले विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त भई विपद् पोर्टलमा एकीकृत भएका विपद्सँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा सूचनाका माध्यमद्वारा प्रभावमा आधारित बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना दिने Decision support system Common Alerting Protocol को कार्य अगाडि बढाइरहेको छ ।

भिरालो तथा कमजोर भूबनोट साथै भूकम्पीय क्षेत्रमा रहेका कारण नेपाल बाढी, पहिरो, भूकम्प, हिमताल विष्फोटनलगायतका प्राकृतिक प्रकोपको चपेटामा परिरहन्छ । विभिन्न प्रकृतिका प्रकोपका कारण नेपालमा वर्षेनी लगभग पाँच सयले ज्यान गुमाउनुपरेको छ भने अर्बौं रूपैयाँ बराबरको सम्पत्तिको क्षति भइरहेको छ । विगत केही वर्षदेखि नेपालमा मनसुनजन्य विपद्को घटनामा वृद्धि भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषण गरी विज्ञले नेपालमा २०७२ सालको भूकम्पपछि मनसुनका बेला बाढी पहिरोको प्रकोप बढेको भन्ने धारणा राखेका छन् । भूकम्पका साथसाथै 'मानवीय गतिविधि' र 'जलवायु परिवर्तन'का असर समेत त्यस्तो विपद्का घटनामा जिम्मेवार रहेको विज्ञको विश्लेषण छ । पूर्वसूचना प्रणालीको माध्यमबाट यस्ता प्राकृतिक प्रकोपबाट हुने भौतिक असर

सप्तरीको सप्तकोशी नगरपालिकामा जडान गरिएको 'स्मार्ट' साइज । तस्बिर : रा.वि.जो.न्यू.व्य. प्रा.

न्यून गर्नुका साथै अमूल्य जीवनको रक्षा समेत गर्न सकिन्छ ।

बढ्दो विपद् जोखिमका सन्दर्भमा पूर्वसूचना प्रणालीले क्षति न्यूनीकरणमा दिन सक्ने योगदानका कारणले ह्योगो कार्यढाँचा (Hyogo framework, 2005–2015) र तत्पश्चात् सेण्डाई कार्यढाँचा (Sendai Framework 2015–2030)ले पनि बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीलाई विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनको अभिन्न तथा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

विश्व मौसम संगठनले प्रत्येक वर्ष विश्व मौसम दिवस मनाउँदै आएको र सन् २०२२ को विश्व मौसम दिवसको नारा 'पूर्व सूचना तथा पूर्वकार्य' (Early Warning and Early Action) रहेको थियो । यसैगरी संयुक्त राष्ट्र संघको विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी कार्यालय (United Nations Office for Disaster Risk Reduction) ले पनि प्रत्येक वर्ष अक्टोबर १३ मा मनाउने विश्व विपद् जोखिम न्यूनीकरण दिवसमा सन् २०२२ को नारा सबैका लागि बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणाली (Multi Hazard Early Warning Systems And Early Action For All) तय गरेको थियो । यी सबैले पूर्वसूचना प्रणालीको महत्त्वलाई दर्शाउँछन् ।

नेपाल सरकारले पनि बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणालीलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति २०१८, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४, तथा नियमावली, २०७६, विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३०, सबैमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना प्रणाली प्राथमिकतामा परेको छ ।

२०७८ माघ १४ गतेको विपद् जोखिम

न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन राष्ट्रिय कार्यकारी समितिको बैठकले राष्ट्रिय बहुप्रकोप पूर्वसूचना प्रणाली विकास गर्ने निर्णय गरेको थियो । उक्त बैठकले राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणलाई सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालयको समन्वयमा बहुप्रकोपीय राष्ट्रिय पूर्वसूचना प्रणालीको अवधारणा-पत्र र कार्ययोजना तयार गरी आगामी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन कार्यकारी समितिको बैठकमा पेश गर्न निर्देशन दिएको थियो । सोहीअनुरूप प्राधिकरणले अक्सफोर्ड पोलिसी म्यानेजमेन्टको सहयोगमा अवधारणा-पत्र र कार्ययोजना मस्यौदा गरेको छ ।

नेपालमा पूर्वसूचना प्रणालीसम्बन्धी केही प्रयास भएका छन् । हालैका दिनमा जल तथा मौसम विज्ञान विभागले भारी वर्षा, बाढी, हावाहुरीजस्ता प्रकोपसम्बन्धी सूचना सम्प्रेषण गर्दै आइरहेको छ भने खानी तथा भूगर्भ विभागले पहिरो तथा भूकम्पसम्बन्धी पूर्वसूचनाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्दैछ । यसैगरी, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले डढेलोसम्बन्धी र स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले महामारीसम्बन्धी सूचना प्रवाह गरिरहेको छ । यद्यपि, यी पूर्वसूचनालाई प्रभावमा आधारित (Impact Based) बनाउन आवश्यक छ ।

पूर्वसूचना प्रणालीमा चार वटा महत्वपूर्ण अवयव हुन्छन् ।

१. जोखिमको ज्ञान
२. अवलोकन, पूर्वानुमान तथा चेतावनी
३. सूचना प्रवाह
४. प्रतिकार्य क्षमता

सफल पूर्वसूचना प्रणालीका लागि यी चारैवटा अवयव क्रियाशील हुनु पर्छ र कुनै एउटा मात्र कमी भएमा पनि उक्त प्रणाली सफल हुँदैन ।

जोखिमको ज्ञान

पूर्वसूचना प्रणालीका लागि सबैभन्दा पहिला जोखिमको ज्ञान हुन आवश्यक पर्दछ । कुनै निश्चित स्थानमा निश्चित समयको अन्तरालमा प्रकोपले मानवीय जीवनमा पार्ने असर तथा जनधनको क्षतिको बारे थाहा पाउनु विपद् जोखिम बारेको बुझाई हो । जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन गर्न सक्ने क्षमता र उत्थानशीलताले विपद्को प्रभाव निर्धारण गर्छ । जोखिम उत्पन्न हुनका लागि प्रकोप (Hazard), सङ्कटासन्नता (Vulnerability) तथा सम्मुखता (Exposure) को अन्तरसम्बन्ध हुनु पर्छ । कुनै पनि स्थानको भौगोलिक तथा भौगर्भिक अवस्था, जमिनको बनावट, जलवायुजन्य प्रकोपको स्थिति तथा त्यहाँ हुने मानवीय क्रियाकलापले विपद्को स्थिति र सम्भावना आँकलन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

प्रत्येक घरधुरी सम्भावित प्रकोपका लागि कति

सम्मुखतामा छ र उक्त घरमा रहेका बासिन्दा कति सङ्कटासन्न अवस्थामा छन् भन्ने जानकारी नभई पूर्वसूचना प्रणाली सफल हुन सक्दैन । कुनै प्रकोपले प्रत्येक घर, टोल हुँदै समुदायमा कस्तो प्रभाव पार्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुनु पर्छ । यसका लागि बहुप्रकोपीय जोखिम आँकलन (Multi-hazard Risk Assessment) र प्रभाव मोडलिङ (Impact Modeling) गरेर विपद् जोखिमको ज्ञान बढाउन सकिन्छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना २०१८-२०३० ले पनि जोखिमसम्बन्धी ज्ञानलाई महत्त्व दिँदै नेपालमा विपद्को बुझाइलाई चारवटा प्राथमिकता प्राप्त कार्य (प्रकोपअनुसारको जोखिम आँकलन, बहुप्रकोप जोखिम आँकलनका लागि अन्तरिकाय समन्वय, प्रभावकारी सूचना प्रणालीको विकास तथा सूचना प्रवाह, विपद् जोखिमबारेको बुझाइका लागि क्षमता अभिवृद्धि) अन्तर्गत विभिन्न रणनीतिक क्रियाकलापलाई अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन गरी छुट्याएर सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणद्वारा छरिएर रहेका विपद् जोखिमसँग सम्बन्धित तथ्य र जोखिम आँकलनका विवरणलाई एकीकृत पार्न र विपद् जोखिमको बुझाइलाई स्थानीयकरण गर्न विपद् पोर्टल (bipadportal.gov.np)को निर्माण तथा सञ्चालन गरिएको छ । विपद्का सूचना तथा तथ्याङ्क एकै ठाउँबाट सबैलाई उपलब्ध गराउने, हरेक घटनाको व्यवस्थापन र राहत वितरणमा दोहोरो नपर्ने गरी प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले नेपाल सरकारले गृह मन्त्रालयको संयोजकत्वमा विभिन्न ११ वटा मन्त्रालय र विभागको सहकार्यमा राष्ट्रिय एकीकृत विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गरेको हो । तीनै तहका सरकारले पोर्टल सञ्चालन गर्न सक्ने गरी व्यवस्था मिलाइएको छ । यसबाट तीनै तहका सरकारबीच समन्वय र तथ्याङ्क साभेदारीमा सहयोग पुगेको छ । यसका लागि पोर्टलमा संघ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहका लागि छुट्टै डोमेनको व्यवस्था गरिएको छ ।

स्थानीय तहलाई विपद् जोखिमको बुझाई र सूचनाप्रवाहलाई सहज बनाउनका लागि Visualizing Risk (VisRisk) मोड्युलको विकास गरिएको छ ।

जोखिमको ज्ञान

प्रतिकार्य क्षमता

सूचना प्रवाह

अवलोकन, पूर्वानुमान तथा चेतावनी

विपद्सम्बन्धी प्राविधिक तथ्याङ्क (Hazard, risk, vulnerability) जोखिम सूचनाको प्रयोगसम्बन्धी निर्णयप्रक्रियामा समावेश नभएको सन्दर्भमा सो सूचनालाई जोखिम न्यूनीकरणको निर्णयप्रक्रियामा समावेश गर्नका लागि यो प्रणाली विकास गरिएको हो। हाल यो परियोजना राजापुर नगरपालिका, गुलरिया नगरपालिका, टिकापुर नगरपालिका र धनगढी उपमहानगरपालिकामा बाढी, बाढाबिसे नगरपालिका र भोटेकोशी गाउँपालिकामा पहिरो र जुगल गाउँपालिका र पाँचपोखरी थाङपाल गाउँपालिकामा बहुप्रकोपलाई केन्द्रमा राखी सञ्चालन भइरहेको छ।

अवलोकन, पूर्वानुमान तथा चेतावनी

जोखिमको ज्ञान भइसकेपछि प्रकोपलाई निगरानी गर्ने र तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य गर्नु पर्छ। कुनै बस्तीमा कति पानी पन्यो वा खोलामा कति पानी बगिरहेको छ, पहाडमा पहिरो जाने सम्भावना कति छ, चट्याङ पर्ने सम्भावना के कस्तो छ वा सुख्खा याममा डढेलो लामे सम्भावना कति छ - यस्ता कुराको तथ्याङ्क सङ्कलन तथा अवलोकन गर्नका लागि भू-उपग्रह तथा पृथ्वीको सतहमा स्वचालित मापन यन्त्र जडान हुन जरुरी छ। यस्ता उपकरण सम्बन्धित मन्त्रालय/विभागले सञ्चालन गर्ने र त्यसबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा बुलेटिन विपद पोर्टलमा एकीकृत हुन आवश्यक पर्दछ।

सूचना प्रवाह

पूर्वसूचना प्रणालीको उद्देश्य नै सही समयमा सही सूचना प्रवाह गर्नु हो। विपद्को घटना घट्नुभन्दा अगाडि नै विपद्बाट प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्रका बासिन्दालाई सूचना सम्प्रेषण गर्न सक्ने चुस्त प्रणाली नै पूर्वसूचना प्रणाली भएकाले सूचना प्रवाह यस प्रणालीको महत्त्वपूर्ण अबयव हो।

परापूर्वकालदेखि नै सूचना सम्प्रेषणमा नेपालको आफ्नै सांस्कृतिक पहिचान रहेको छ। कटुवाल कराउने, गन्धर्व गाउने, भ्याली पिट्ने, दमाहा बजाउने, परेवाद्वारा सन्देश आदान प्रदान गर्ने आदि परम्परागत रूपमा चलेका सूचना सम्प्रेषणका माध्यम हुन्। यी माध्यमद्वारा

Visualizing Risk (VisRisk) मोड्युल।

प्रेषित विपद् सम्बन्धित पूर्वसूचनाले के कति क्षति न्यूनीकरण भयो भन्ने यथार्थ तथ्याङ्क नभए तापनि उक्त सूचना विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि पनि महत्त्वपूर्ण थिए भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ।

विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै सूचना र सञ्चारको क्षेत्रमा आएका नयाँ प्रविधिलाई प्रयोग गर्दै हालका दिनमा राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त भई विपद् पोर्टलमा एकीकृत भएका विपद्सँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा सूचनाका माध्यमद्वारा प्रभावमा आधारित बहुप्रकोपीय पूर्वसूचना दिने Decision support system (DSS) र Common Alerting Protocol (CAP) को कार्य अगाडि बढाइरहेको छ। Common Alerting Protocol ले सबै प्रकोपसम्बन्धी सूचना सबै माध्यमद्वारा (All Hazard, All Media) सबै सरोकारवालालाई एकैपटकमा सम्प्रेषण गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ।

जोखिम आँकलन र प्रभाव मोडलिङ गरी नक्साङ्कन गरिएको क्षेत्रका आधारमा कुन-कुन स्थानमा कस्तो किसिमको सूचना सम्प्रेषण गर्ने भन्ने विधि पनि CAP मा नै तय गरिनु पर्छ।

यस कार्यका लागि तीनै तहको सरकार, मिडिया तथा सञ्चारक्षेत्रसँग सम्बन्धित सेवा प्रदायक निकायलगायतको सहकार्य आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणले हाल CAP सम्बन्धी कार्य गरिरहेको छ।

प्रतिकार्य क्षमता

प्रभावमा आधारित पूर्वसूचना सम्प्रेषण भएपश्चात् उक्त सूचनाको आधारमा गरिने पूर्वकार्यहरूले धनजनको क्षति न्यूनीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ। पूर्वसूचनाका आधारमा जोखिममा रहेका समुदाय र तिनका धनमाल समयमै सुरक्षित ठाउँमा सारेर साथै अन्य बचावका काम गरेर जनधनको क्षति हुनबाट जोगाउन सकिन्छ।

पूर्वसूचना पाएपछि प्रकोप आइनुपुग्दै समुदाय सुरक्षित हुन सक्ने क्षमतालाई समग्रमा प्रकोप प्रतिकार्य क्षमता भनिन्छ। यसका लागि सचेतना, दक्षता र स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्छ। सङ्कट परेका बेला समुदायलाई राख्न सुरक्षित ठाउँ, आधारभूत सुविधा र सेवा भएको बासस्थान, सुरक्षित ठाउँसम्म जाने बाटो र साधन आदि प्रतिकार्य क्षमताका सूचक हुन्। भौतिक क्षमताका साथै तालिम तथा नमूना अभ्यासका माध्यमबाट समुदायको दक्षता पनि बढाउन सकिन्छ।

निष्कर्ष

पूर्वसूचना प्रणालीको विकासमा काम भइरहेका छन् र विस्तारै यसका प्रतिफल पनि देखिन थालेका छन्। तापनि यसको प्रगति दर र बहुप्रकोप क्षमता बढाउनु पर्ने आवश्यकता टड्कारो बन्दै गएको छ। वर्षेनी बढ्दै गरेका मौसम तथा जलवायुजन्य प्रकोपले यही दर्शाएका छन्। यसमा सबै निकायको सामूहिक प्रयास आवश्यक छ। साथै, यसमा क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र सहकार्य पनि महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ। ●

**मनसुनजन्य र आगलागीजन्य विपद्बाट क्षति भएका निजी आवास मर्मत/प्रबलीकरण,
पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि विपद् प्रभावित ३८ जिल्लाको विपद् व्यवस्थापन कोषमा
सङ्घीय सरकारको तर्फबाट २०७९ चैत्र मसान्तसम्म पठाइएको अनुदान रकम**

क्र.सं.	जिल्ला	अनुदान रकम रु. (२०७७/०७८)	अनुदान रकम रु. (२०७८/०७९)	अनुदान रकम रु. (२०७९/०८०)	कूल रकम जम्मा रु.
१.	अछाम		१२,७५०,०००		१२,७५०,०००
२.	अर्घाखाँची	३,५००,०००	१,७०२,५००	९६०,०००	६,१६२,५००
३.	काठमाडौं		२७,५००		२७,५००
४.	कालिकोट	५४,६६५,०००			५४,६६५,०००
५.	कास्की	११,४६०,०००	३०,२८५,०००		४१,७४५,०००
६.	खोटाङ			४५,०००	४५,०००
७.	गुल्मी		९२,२८५,०००		९२,२८५,०००
८.	गोरखा	५,२०५,०००	७,९२०,०००		१३,१२५,०००
९.	जाजरकोट	४,३८०,०००			४,३८०,०००
१०.	जुम्ला			१८०,०००	१८०,०००
११.	झापा			८२,५००	८२,५००
१२.	डडेलधुरा		१७,०८५,०००		१७,०८५,०००
१३.	डोटी		१७,५३१,२५०	१६५,०००	१७,६९६,२५०
१४.	तनहुँ	१४,०२५,०००	१७,१६७,५००		३१,१९२,५००
१५.	दाङ	४००,०००			४००,०००
१६.	ताप्लेजुङ			७,३८०,०००	७,३८०,०००
१७.	दार्चुला	४,३५५,०००	१२९,८८५,०००		१३४,२४०,०००
१८.	दैलेख	२००,०००			२००,०००
१९.	धनकुटा	१८,८५५,०००	२५,२८७,५००		४४,१४२,५००
२०.	नुवाकोट	५,६८५,०००	५,८८०,०००		११,५६५,०००
२१.	पर्वत	५,८३५,०००	२८,९२२,५००		३४,७५७,५००
२२.	प्यूठान	१,४००,०००			१,४००,०००
२३.	बझाङ	१,३२०,०००		३,८७०,०००	५,१९०,०००
२४.	बाग्लुङ	३०,६८०,०००	३१,८८५,०००		६२,५६५,०००
२५.	बाजुरा	१९,७२०,०००	६९,९६०,०००		८९,६८०,०००
२६.	भोजपुर	७,६२५,०००	१,२६०,०००		८,८८५,०००
२७.	मकवानपुर	९,०००,०००			९,०००,०००
२८.	मनाङ		१८,३९०,०००		१८,३९०,०००
२९.	मोरङ	४,४५७,५००			४,४५७,५००
३०.	म्याग्दी	१४,५३०,०००	५०,७१५,०००		६५,२४५,०००
३१.	रुकुम (पश्चिम)	४,६७०,०००	३१,०२२,५००		३५,६९२,५००
३२.	रोल्पा	४,३७५,०००			४,३७५,०००
३३.	लमजुङ	१४,४६०,०००	१३,३२०,०००	१०४७००००	३८,२५०,०००
३४.	संखुवासभा	१४,१००,०००			१४,१००,०००
३५.	सल्यान		४५,०००		४५,०००
३६.	सिन्धुपाल्चोक	५०,६२६,२५०	१८९,१५७,५००	३,२०६,२५०	२४२,९९०,०००
३७.	स्याङ्जा	२१,८९७,५००			२१,८९७,५००
३८.	हुम्ला	१,१५०,०००			१,१५०,०००
	जम्मा	३२८,५७६,२५०	७९२,४८३,७५०	२६,३५८,७५०	१,१४७,४१८,७५०

लमजुङको मर्स्याङ्दी गाउँपालिकाको पल्लोटारीमा विपद्पश्चात् आवास अनुदान प्राप्त गरी पुनर्निर्माण भएको वस्ती ।

तस्बिर : रा.वि.जो.न्यू.व्य.प्रा.

नेपाल सरकार

गृह मन्त्रालय

राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण

सिंहदरबार, काठमाडौं ।

पोष्ट बक्स नं. २१३२१३, फोन नं. ०१-४२१११९५

Email: info@bipad.gov.np, ndrrma@gmail.com

Web Link: www.bipad.gov.np

/NDRRMA

@NDRRMA_Nepal

@NDRRMA

ISSN 3021-9124

9 773021 912003